

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 809.437.5-31

Холманова Зулхумор Турдиевна

“БОБУРНОМА” ЛЕКСИКАСИ ТАДҚИҚИ

10.02.01 – ўзбек тили

Филология фанлари доктори илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган диссертация

АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2009

Тадкилот Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Умумий тилишунослик ва компьютер лингвистикаси кафедрасида баёжрилган.

Илмий маслаҳатчи:

Расмий расмий раъс:

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Санақулов Усмон

Етакчи ташкилот:

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Диссертация химояси 2009 йил 25 сентябр куни соат 14 да Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти хузуридаги ДК 015.04.02 рақамли фан доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар химояси бўйича ихтисослашган кенгаш йиғилишида ўтказилади.

Манзил: 100170. Тошкент шаҳри, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасида танишиш мумкин.
Манзил: 100170. Тошкент шаҳри, И. Мўминов кўчаси, 13-уй.

Авгореферат 2009 йил 20 август да тарқатилди.

Ихтисослашган кенгаш илмий котиби,
филология фанлари номзоди

Н. Махкамов

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Мумтоз асарларни тадқиқ этиш, ёзма манбаларнинг илмий, маънавий-маърифий қийматини белгилаш, бадий, тил хусусиятларини ўрганиш филология соҳасининг асосий масалаларидан ҳисобланади. "Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади".¹

Тарихий-бадий манбалар лексикасини ўрганиш ёзма асарлар яратилган давр адабий тилига хос хусусиятлар, луғавий сатҳ тараққиёти, лексик бирликлар семантикасини ёритишда аҳамиятлидир. Ёзма ёдгорликларда муайян давр адабий тили луғат фонднинг асосий қисми акс этади. Шу билан бир қаторда, муаллиф маҳоратининг ўзига хос қирралари намён бўлади. Эски ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятларини ўзида мужассамлантирган, ижодкор маҳоратининг юксак намунаси бўлган ёзма манбалардан бири "Бобурнома"дир.

Жаҳон мемуар жанрининг нодир намунаси ҳисобланган "Бобурнома" қомусий асар сифатида эътибор топган. Асарни ғарб тилларига таржима қилиш ХVIII асрлан бошланди. 1737 йилда Г.Я.Кер лотин тилига таржима қилди.² "Бобурнома" тўрт марта форс ва инглиз, икки марта олмон, француз, турк, урду, бир марта голланд, италян, хинд, япон, поляк, немис, испан, уйгур, қозок тилларига таржима қилинди. Асарнинг бу даражада машхурлиги кенг қўламдаги мазмуни, тасвир объекти, бетакрор услуби, илмий ва бадий қиймати билан белгиланади.

"Бобурнома"да XV – XVI аср эски ўзбек адабий тилидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳарбий тизим, маиший ҳаёга оид лексик бирликлар жамланган. Шунингдек, Афғонистон, Ҳиндистон табиати, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, халқнинг яшаш тарзи, маданияти, турмуш даражасини акс эттирувчи форсча-тожикча, хиндча сўзлар ўз ифодасини топган. Асар фақат мазмуни билангина эмас, ўзига хос тили, жозибador услуби билан ажралиб туради. "Бобурнома" лексикаси тадқиқи XV–XVI аср эски ўзбек адабий тили луғат таркиби, фонетик, лексик, грамматик хусусиятларини ўрганишда, туркий тил тараққиёти, туркий лексемалар семантикаси, ўзбек тили тарихий лексикологияси, тарихий диалектология масалаларини, Бобурнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

"Бобурнома" лингвистик аспектда тўлиқ ўрганилмаган. Хусусан, асар лексикаси лингвостатистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик хусусиятларига кўра монографик планда тадқиқ этилмаган. Асар тилидаги ўз қатлам ва ўзлашган қатлам нисбати белгиланмаган. Туркий, арабча,

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият. - 2008. - 5. 30.

² Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Тошкент: Фан, 1965. - 6. 13.

³ Асар таржималари ҳақида қаранг: Ғайбуллох ас – Салом. Неъматуллох Отажон. Жаҳонгашта "Бобурнома". - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1996. - 5. 1-5. Иброҳимов А. "Бобурнома" – буюк асар. - Тошкент, 2000. - 78 б.; Хошимова Д. "Бобурнома" асарининг танқидий матнини яратил муаммолари (ўзбек, инглиз ҳамда "Бобурнома" танқидий матнининг япон нашрлари мисолида). Филол. фан. ном. ...дисс. - Тошкент, 2006. www.literature.uz.

форсча-тожикча сўзлар семантикаси, кадимги туркий ва эски туркий тил даврига оид архаик бирликлар, тарихий диалектал сўзлар маъноси, лексик бирликларнинг мазмунни ифодалашдаги ўрни, функционал-стилистик киймати, асар матнининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллар ёритилмаган. Айтиш мумкин, асар матнининг мазмунини таъминловчи лингвистик омиллар ёритилмаган. Айтиш мумкин, асар матнининг мазмунини таъминловчи лингвистик омиллар ёритилмаган.

Муаммонинг ўрганганлик даражаси. Ўзбек тилшунослигидаги бир қатор талқиотларда ёзма ёдгорликлар тилини ўрганиш асосида муайян давр тилига хос хусусиятлар ёритилди. Жумладан, кадимги туркий ва эски туркий тил хос хусусиятлари акс этган талқиотлар яратилди¹. XI-XIV аср ёзма ёдгорликлари лексикаси талқиот², эски ўзбек адабий тили манбалари тилини ўрганишга бағишланган талқиотлар юзага келди³. Эски адабиётшунослик⁴ нуктаи назаридан таҳлил қилинди. Асар тилини, хусусан, грамматик қурилишнинг илмий асосида ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Дастлаб Н.И.Ильминский "Бобурнома" морфологиясига доир мақолалар ёзди⁵. Бир асрга яқин вақтдан сўнг Г.Ф.Благова "Бобурнома" мисолида XV аср эски ўзбек адабий тили грамматик тизими, грамматик шакллар тараққиёти ҳақидаги номзодлик диссертациясини химоа қилди⁶. Х.Назарова "Бобурнома"нинг синтактик

¹ Соликов Қ. XI-XV аср ўнур ёзуви туркий ёдгорликларнинг графика-фонетик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. дисс. - Тошкент, 1992; Рустамова С. Махмуд Қашгарий лугатининг лексикографик хусусиятлари. Филол. фан. ном. ... дисс. - Тошкент, 1998. - 246 б. ва х.

² Наджиб Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале "Хосра и Ширин" Кутба. Кн. I-M. 1979; Фазылов Э.И. Староузбекский язык Хорезмийские памятники XIV века. Терминология и топонимическая лексика. Общественно-политическая и социально-экономическая XIV аср туркий манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1998 ва х. к. Савакулов У. Исследование языка памятника XV века "Мухомадат ул-лугатайн" Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1971; Назарова Н.И. Лексика "Маджалис ан-нафис" и лингвистическое исследование языка "Дисан ат-тавр" Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т., 1982; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Тошкент, 1983. Умаров Э.А. "Бади-ал-лугат" и "Санглах" как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XVI-XVII вв. Дисс. ... д-ра филол. наук. - Тошкент, 1989; Аширбаев С. Структурно-семантические особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишера Навои. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. - Тошкент, 1990.

³ Азмижанова С. Форманкий усл Омар-Шайха и Бабура (в XV и начале XVI вв.). Дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1949.

⁴ Джамалов С. О художественных особенностях "Бабура". Дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1961; Атаджанов Н. Художественный перевод и научное комментирование (на материале "Бабура"). Дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1978; Холжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста "Бабура". Дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1986; Шукруллаева С. Восприятие художественного своеобразия "Бабура" в его английских переводах. Дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1989; Кудратуллоев Х. С. "Бобурнома"нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондлар ва Восфий ёқинининг киёсий таҳлили). - Филол. фан. д-ри. ... дисс. - Тошкент, 1998; Каримов Р. "Бобурнома"даги шеърлар хоржий таржамаларининг киёсий таҳлили. Филол. фан. ном. ... дисс. - Тошкент, 2003.

⁵ Ильминский Н.И. Материалы для джагатайского спряжения из "Бабура". Научные труды Казанского университета, 1865. Вып. 1-2; шу муаллиф. О значении формы на "тод" (се) у Бабура. Известия Казанского университета, 1888) - каранг; Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV-начала XVI в. - Тошкент: Фан, 1979. - С. 10.

⁶ Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя староузбекского литературного языка XV века по "Бабура". Дисс. ... канд. филол. наук. - 1954.

хусусиятлари юзасидан изланиш олиб борди¹, рисола, монография², илмий мақолалар ёзлон қилди. Асардаги нумеративлар³, хиндча сўзлар⁴ монография планда ўрганилди. Бобур асарларидаги ўзлашма лексиканинг лингвостатистик, семантик ҳамда генетик талқиоти амалга оширилди.

Диссертациянинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Ўзбекистон Миллий университети Умумий тилшунослик ва компьютер лингвистикаси кафедрасида олиб борилаётган "Тилининг ижтимоий, тарихий ва диалектал тараққиёти" мавзусидаги илмий тадқиқотлар режаси асосида амалга оширилган.

Тадқиқот мақсади. "Бобурнома" лексикасининг умумий микдорини аниқлаш, лексик бирликлари лугавий қатламга кўра таснифлаш, ўз қатлам ва ўзлашган қатлам нисбатини белгилаш, сўзларнинг семантик, функционал-стилистик хусусиятларини, лексик бирликлар ўртасидаги мазмуний, парадигматик муносабатларни таҳлил қилиш, Бобурнинг сўз қўллаш маҳорати, асар тилининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омилларни ёритиш тадқиқотнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Тадқиқот вазибалари. Тадқиқот олдида қуйидаги вазибалар қўйилди:

- "Бобурнома"ни лингвистик аспектда ўрганиш юзасидан олиб бориш тадқиқотларини умумлаштириш ва таҳлил қилиш;

- бобуршуносликдаги лингвистик тадқиқ муаммоларини белгилаш;

- асар лексикасининг тарихий-этимологик генезисини аниқлаш;

- асардаги туркий сўзлар семантикасини ёритиш;

- туркий сўзларнинг қалими туркий тил ва хозирги ўзбек адабий тилидаги қўлланиш даражасини таҳлил қилиш;

- асардаги арабча, форсча-тожикча сўзлар семантикасини ёритиш;

- арабча, форсча-тожикча сўзларнинг эски туркий ва хозирги ўзбек адабий тилидаги қўлланиш даражасини таҳлил қилиш;

- асар лексикасини ўзбек шеалари билан қиёслаш;

- асар лексикасини семантик майдон асосида таснифлаш, микромайдон, макро ва микрогруппаларга ажратиш ва изохлаш;

- семантик майдон лексемаларини компонент таҳлил қилиш, бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларни аниқлаш;

- асар лексикасини шакл ва маъно муносабатида кўра таснифлаш;

- асардаги синонимик парадигмалар микдорини аниқлаш;

- асар матнида хос бўлган функционал-семантик синонимларни таҳлил қилиш;

- синонимик парадигмалардаги градуонимик муносабатларни ёритиш;

¹ Назарова Х. Синтаксический строй языка "Бабура". Захириддина Мухаммеда Бабура. Дисс. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1980.

² Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. I. - Тошкент, 1971; шу муаллиф. Бобур ва ўзбек адабий тили. II. - Тошкент, 1972; шу муаллиф. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV - начала XVI в. - Тошкент: Фан, 1979.

³ Жиянова Н. "Бобурнома"даги нумеративларнинг маъно хусусиятлари. Филол. фан. ном. ... дисс. - Тошкент, 2000.

⁴ Ибрагимов А.П. "Бобурнома"даги хиндча сўзлар тадқиқи. Филол. фан. ном. ... дисс. - Тошкент, 2001.

⁵ Ибрагимов А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи ("Девон", "Мубаййин", "Аруз"). Филол. фан. д-ри ... дисс. - Тошкент, 2008.

-лексик, фразеологик эвфемизмларнинг функционал-семантик хусусиятларини тадқиқ қилиш;
 -фраземалар семантикасини ёритиш;
 -Бобурнинг тилшуносликка оид қарашларини таҳлил қилиш; турли тилга мансуб сўзларни қиёслаш, сўз этимологияси, семантикаси, имлосига доир мулоҳазаларини умумлаштириш;
 -асар матнига хос архаик бирликларни, мўаллиф ижодига хос окказионализмларни аниқлаш.

Тадқиқот объект. “Бобурнома”нинг П.Шамсиев, С.Мирзаев нашри тадқиқот объект сифатида белгиланди.¹ Бунда ушбу нашрнинг “Бобурнома” танқидий матнини яратилган дастлабки кадам² (Г.Ф.Благова) сифатидаги аҳамияти нуқтаи назаридан ёндашилди. Фаркли ўринларда С.Хасанов нашри³ саҳифаси ҳам кўрсатилди. Зарур ҳолларда асар қўлёзмаси⁴, Эйжи Мано томонидан тайёрланган илмий-танқидий матнга мурожаат этилди.

Тадқиқотнинг методологик асоси ва методлари. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг миллий қадриятлар, аждодлар меросига муносабат, мумтоз манбаларни тадқиқ қилиш борасидаги қарашлари ҳамда тил ва тафаккур алоқадорлигини ёритувчи диалектик фалсафа қонуниятлари, таҳлил усуллари тадқиқотнинг методологик асосини белгилайди. Ишда статистик, қиёсий-тарихий, қиёсий-таъсифий, структурал анализ ва компонент таҳлил методларидан фойдаланилди. Изланиш асосан диахрон аспектда олиб борилди. Зарур ўринларда синхрон аспектга мурожаат этилди.

Ҳимога олиб чиқилган асосий ҳолатлар:
 -“Бобурнома” XV – XVI асрлар эски ўзбек адабий тили лексик хусусиятлари мужассамланган қомус;

-“Бобурнома”ни лингвистик аспектда ўрганиш юзасидан хорижда ва ўзбекистонда бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Хорижда амалга оширилган лингвистик изланишларнинг мазмунини нашрлардаги изоҳлар, луғатлар, асар тилининг грамматик хусусиятларига бағишланган тадқиқотлар ташкил этади. Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқотлар нашрлардаги изоҳлар, луғатлар кўринишида ҳамда асар тилининг грамматик, айрим лексик, фонетик хусусиятларига бағишланган;
 -“Бобурнома” лексикаси тарихий-этимологик жиҳатдан ўз қатлам ва ўзлашган қатламга мансуб. Асар лексикасининг асосини ўз қатлам ва қилади;

- асарда туркий сўзлар ўзига хос семантик хусусиятларда намоён бўлган. “Бобурнома”даги туркий сўзларни қадимги туркий тил, эски туркий тил ва хозирги ўзбек адабий тили билан қиёслаш сўз семантикасига доир муҳим маълумотлар беради;

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев, В. Зоҳидов сўз бошичи ва таҳрири билан. -Тошкент: ЎзР ФА нашри, 1960. -512 б.
² Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2002. 336 бет-32 б. заррарак
³ PN13 - 575-б. ۱۳۵۷ھ ۱۹۳۹-۱۹۴۰ھ
⁴ Фонди

⁴ Zahir al-din Muhammad Babur. Babur-nāma (Vaḳāyī) Critical edition based on four Changhatay texts w/ introduction and notes by Ejji Mamo Kyoto, Syokado, 1995. 610 p.

- “Бобурнома”да асар лексикасининг ўзига хослигини таъминлайдиган, эски ўзбек адабий тили луғатларида ва ўша даврда яратилган айрим манбаларда учрамайдиган сўзлар қўлланган. Мазкур лексик бирликлар Бобурнинг туркий тилини қадрлагани, туркий сўзларни кенг қўллашга ҳаракат қилгани, арабча, форсча-тожикча сўзлар ўрнида туркий бирликларни ишлатгани, янги воқелик, нарсача-хотисани туркий тилда номлаганини кўрсатади. Асардаги архаик бирликлар, янги атамалар муаллифнинг сўз қўллаш ва окказионал сўз ясаш маҳоратини акс эттирган;
 -“Бобурнома”даги туркий сўзларнинг, архаик бирликларнинг асосий қисми хозирги ўзбек шеваларида ишлатилади. Шевалар тарихий, архаик шакллари ўзида жамловчи муҳим манбадир;

-“Бобурнома”да эски ўзбек адабий тилига оид турли соҳа сўзлари акс этган. Бу лексик бирликлар айрим белгиларига кўра муайян семантик майдонларга биришади. Семантик майдон лексемалари ўртасидаги фарқловчи семалар уларни маълум семантик гуруҳларга ажратиш учун асос бўлади;

-“Бобурнома”да эски ўзбек адабий тилига хос бўлган омоним, синоним, антонимлар парадигмаси акс этган. Шу билан бир қаторда, асар матнига хос бўлган синонимик, антонимик қаторлар ҳам кўзатилади. Асарда синоним сўзларнинг маъно ифодалашдаги даражаланиш (градуонимик) хусусиятлари намоён бўлган;

-асардаги функционал-семантик синонимлар, лексик, фразеологик эвфемизмлар тушунча ифодалаш билан бир қаторда, услубий максادلарга хизмат қилган;

-асарда Бобурнинг этимология, имло, сўз семантикасига оид қарашлари, қиёсий тилшуносликка доир мулоҳазалари ўз ифодасини топган;

-“Бобурнома”нинг сўз бойлиги, лингвистик жиҳатдан ўзига хослиги асар лексикасининг мукамал изохли луғати тузишга таъқозо этади.

Тадқиқотнинг илмий ангитилиги. “Бобурнома” лексикаси статистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик хусусиятларига кўра илк бор монографик планда тадқиқ этилди. Асарни лингвистик аспектда ўрганишга бағишланган ишлар таҳлил қилинди. Ўзбек бобуршунослигида ҳал қилиниши лозим бўлган лингвистик йўналишдаги масалалар ўртага ташланди. Туркий сўзларнинг семантик, функционал-стилистик хусусиятлари, қадимги туркий тил ва хозирги ўзбек адабий тили, шеваларга муносабати ёритилди. “Бобурнома” матнига хос, Навоий ва Бобур асарлари учун тузилган луғатлар ҳамда ўша даврда яратилган айрим манбаларда учрамайдиган лексик бирликлар ажратилди. Луғатлар, нашрлар ва табиқилдаги айрим сўзлар изоҳига аниқлик киритилди, қайд этилмаган маънолари аниқланди. Арабча, форсча-тожикча ўзлашмаларнинг семантик хусусиятлари изохланди.

“Бобурнома” лексикаси семантик майдон асосида илк бор тадқиқ этилди. Асар лексикасининг асосий қисми ўн беш номдаги семантик майдонга мансублиги аниқланди. Ҳар бир семантик майдон бирликлари ички семантик гуруҳларга ажратилди. Семантик майдон таснифда компонент таҳлилга эътибор қаратилди, бирлаштирувчи ва фарқловчи

семалар аниқланди. Лексик бирликлар шакл ва маъно муносабатига кўра таснифланди. Эски ўзбек адабий тилида мавжуд омоним, синоним, антонимлар билан бир қаторда, асар матнида хос бўлган омонимик, синонимик, антонимик парадигмалар таҳлил қилинди. Фраземаларнинг функционал-семантик хусусиятлари окказионализмлар изоҳланди. Адибнинг сўз этимологияси, сўз имлоси, сўз таҳлилига оид қарашлари умумлаштирилди. Шу асосда муаллифнинг тилга муносабати ва сўз қўллаш маҳорати очиб берилди. Асар тилининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллар белгиланди. Тарихий диалектологияга оид сўзлар аниқланди.

Тадкикот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Изланишнинг назарий аҳамияти “Бобурнома” лексикасини лингвистик планда таҳлил этиш, шу асосда эски ўзбек адабий тили лексикасининг тарихий тараққиёт босқичларини ўрганиш ва тарихий лексикологиянинг ўзига хос хусусиятларини ёритишда кўринади. Ишда тарихий ёзма манбалар лексикасини ўрганиш мезонлари белгиланди. Диссертацияда келтирилган фикрлар, хулосалар ўзбек тилининг лексикология, семасиология, лексикография ва терминология соҳаларига доир масалаларни ёритишга хизмат қилади. Тадкикот натижалари дарслик ва қўлланмалар тузишда, методик кўрсатма ва тавсиялар беришда назарий манба вазифасини ўтайди.

Тадкикотнинг амалий аҳамияти натижаларнинг “Бобурнома” даги бирликларни таҳлил қилишда, муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритишда, лексик хусусиятларни таҳлил қилишда муҳимлиги билан белгиланади. Тадкикот натижаларидан “Бобур асарларининг мукамал изоҳли лугати” ни яратишда фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Тадкикот натижаларидан “Тилшуносликка кириш”, “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси”, “Тил тарихи”, “Ҳозирги ўзбек адабий тили” фанлари юзасидан маърузалар ўқишда ва амалий машғулотлар олиб боришда фойдаланилмоқда. Тадкикот натижалари ЎЗМУ Умумий тилшунослик ва компьютер лингвистикаси кафедраси қошида 2003-2007 йилларда фаолият юритган муваққат илмий гуруҳ томонидан эълон қилинган монографияда ўз ифодасини топди. 2001-2009 йилларда ТошДТУ қошидаги Компьютер технологиялари академик лицейида “Бобурнома”нинг лексик хусусиятларини ёритишга қаратилган очик дарслар ташкил қилинди, Бобур таваллудига бағишланган конференция ва учрашувларда тадкикот натижаларини акс эттирувчи маърузалар билан иштирок этилди.

Ишнинг синовдан ўтиши. Тадкикот мавзуси юзасидан “Филология янги юзийилликда: фаннинг тугун ва ечимлари” (ТДШ, 2003), “Ўзбек тили таълими жараёнида миллий истиклол фоясини сингдириш масалалари” (Тошкент, 2003); “Туркий тилларнинг фонологияси ва морфологиясининг баъзи масалалари” (Нукус, 2005), “Еш авлодни бағрикенглик гоълари асосида тарбиялашда хотин-қизларнинг ўрни” (Тошкент, 2006), “Қазақ тили ғасырлар тоғысында: теориясы, тарихы, және қазирги жайы.

Қазақкий язык на стыке веков: теория, история и современное состояние” (Алматы, 2007), “Аспирант, докторант ва тадқиқотчиларнинг Республика илмий амалий-анжумани” (Тошкент, 2007), “Услубшунослик ва фразеологиянинг долзарб муаммолари” (Самарқанд, 2007), “Тилшуносликнинг долзарб масалалари” (Тошкент, 2002, 2004, 2006, 2008), “Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тугган ўрни” “Babur and Baburids in the history of world culture” (Tashkent, 2008), “Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари” (Тошкент, 2008, 2009) мавзуидаги илмий – амалий анжуманларда маърузалар билан иштирок этилди.

Тадкикот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертациянинг асосий мазмунини муаллиф томонидан эълон қилинган битта монография, иккита ўқув қўлланма ва кирк бешта илмий мақолада ўз ифодасини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Тадкикот кириш, тўрт боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми – 325 бет. Ишга “Бобурнома”да қўлланган лексик бирликлар лугати илова қилинди. Луғат ҳажми – 300 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг “Кириш” қисмида мавзунинг долзарблиги асосланди, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, назарий ва амалий қиймати, методлари, ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар, ишнинг синовдан ўтиши, тузилиши, нашр этилган ишлар ҳақида маълумотлар келтирилди.

I боб “**“Бобурнома”нинг лингвистик аспектда ўрганилиши**” масалаларига бағишланди. Мазкур бобда “Бобурнома”нинг хорижда ва Ўзбекистонда ўрганилиш даражаси, нашрлари, айрим тил хусусиятларига доир тадқиқотлар ҳақида фикр билдирилди. Мумтоз тарихий-бадиий манбалар тилини ўрганиш мезонлари, “Бобурнома”нинг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллар белгиланди. Бобурнинг турли тилга мансуб сўзларни қиёслаш, сўз этимологияси, сўз имлосига оид қарашлари изоҳланди. Асарни лингвистик аспектда тадқиқ этиш борасидаги муаммолар қайд этилди. “Бобурнома”нинг лингвистик хусусиятларига доир тадқиқотлар мазмунини икки бўлимда ёритилди. I.1. “**Бобурнома**”ни лингвистик аспектда ўрганиш юзасидан хорижда олиб борилган тадқиқотлар. “Бобурнома”ни таржима қилиш жараёнида тил хусусиятларини ўрганишга қаратилган дастлабки изланишлар кузатилди. Асар тилига эътибор унга изоҳ ва шарҳлар беришдан бошланди. Ж.Лейден, В.Эрскин, А.Кайзер, Паве де Куртейл, Л.У.Кинг ва бошқа шарқшунослар асарга тарихий-этнографик ва лингвистик нуктаи назардан ёндашдилар.² Биргина Л.У.Кинг тузган шарҳ ва изоҳлар тўрт мингдан ортиқдир.³ Инглиз бобуршуноси А.Бевериж таржималарда Бобур³ тили ва услубига алоҳида эътибор берди. Бу борадаги фикрларини “Ройл Азиатик”

¹ Отажонов Н. “Бобурнома” жаҳон кезди. - Тошкент, 1984. - 631.

² Буюк қомусий асар “Бобурнома”. - Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. - 5. 19.

³ Тадқиқотда бир хиллики таъминлаш мақсадида манбалардаги Бобур ўрнида Бобур ёзилди.

журналининг 1900 йилдан 1923 йилгача бўлган сонларида эълон қилинган (жами 30 дан ортиқ) мақолаларида акс эттирди.¹ “Бобурнома”нинг туркча таржимасида² Бобур қўллаган истилоҳ ва таъбирларнинг алифбо тартибидagi луғати (нодлар) келтирилган. Нашрдаги изоҳ ва сўзликлар “Бобур асарлари луғати”³нинг вужудга келишида муҳим манба сифатида ҳисобланган. Ҳиндча нашр ҳажми -521 бет; шундан 182 саҳифаси зоҳир бўлиб, уларнинг умумий сони 2600 тадан кўпроқ.⁴ Эски ўзбек адабий тилига

...иностранной чуждой термины биринчи
...иностранца киришган Паве де Куртейл⁶ асарни француз тилига
...таржима қилиш жараёнида беш мингта яқин сўзни изоҳлади ва луғат эълон
...қилди.⁷ Ушбу луғатнинг лексикографик ва текстологик хусусиятлари
...монографияк планда ўрганилган.⁸ Паве де Куртейл луғати “Бобурнома”даги
...бир қатор сўзлар маъносини аниқлашда ёрдам беради. Масалан, “...бир неча
...ўқалтош, эмандош ва бойриси Султон Масъуд мурзони олиб...” (116/66, II)
...қўқрак сутти эмишган” (БНЛ, 206) маъноларда изоҳланган. М.Салье
...лашдирида ҳам шу маънода (“молочные братья”)⁹ келтирилган. Паве де
...куртейл луғатида “сафдош дўст” маъносида изоҳланган: m. selle -
...tragnon. Луғатда “сут эмишган” маъносидаги айланма
...илган: امشك السملك

“Бобурнома”да ака сўзи *sücer* ايمو كاش فرە دە لاي، ami intime.¹⁰
кишилар бориб акам биля янга билә, Пойнда Султонбеғимни “ака” дер
эдим (255/146, I); ۱۵۰ 1960 йилдги нашрда ҳам, Гулбаданбеғим асарида ҳам
ока шаклида келтирилган. Гулбаданбеғим онам ўрнида окам ҳазранлари
бирлигини ишлатган.¹¹ Бу сўз Эйжи Мано матнида ака шаклида
берилган¹²; اکا دير ايجم (192а) يانله سلطان بيگمي M.Салье таржимасида ҳам ака
ишлатилган.¹³ Аёлларга нисбатан ишлатилган ака сўзи ўзбек тилидаги

Қаранг: Отажонов Н. Кўрсатилган манба. -Б.38.
Babunâme Gazi Zabîredî.

Naizorova X. Zaхiriddin Muxammad Bobur asarlari uchun kiskacha lugʻat. – Toshkent: Fan, 1972.

А. Иброҳимов А. "Бобурома"нинг хиндийча таржимаси ҳақида // Бобур ва ўзбек миллий маданияти. Тошкент, 1993. -Б.70

Valbert H. Sagataish sprachtidien. Leipzig, 1967.

...и. С. Салимова Ф. Лексикографические и лексические характеристики "Восточно-тюркского словаря" Павле де Куртуа и де Куртуа. С. 187-197.

арант: Салимова Ф. Лексикографические и текстологические исследования турк-Огулал. Амстердам: Philodress, 1972.

бури-наме. Перевод М. Салье. - Ташкент: Глав. ред. энцикл., 1958. - С. 73.

Shir al-din Muhammad Bahir. B. 137.

duction and notes by Eiji Mano Kyoto, Syokado, 1995. P.300.
 Бур-наме. Перевод М. Салье. -Ташкент, 1995.

10
лав. ред. энчик., 1958. - С. 224.

луғатларда учрамайди. Паве де Куртейл лугатида “она” маъносидаги мўғулча сўз, деб изоҳланган.

“Бобурнома” нашрларида “довдирамоқ”, “эсанкирамоқ”, “шошиб қолмоқ”, “гандираклямоқ” маъносидаги *олдара-* (НАЛ, 482) сўзи учрайди: *Олдарагондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди... (264)*. Бу сўз Куртейл луғатида *овбидирамоқ* ابرداق كېتىرلگن², *Кликоңе акы* قىلىق كۆكۈپ³ аبراغانдин كۆكۈپ⁴ Хозирги Ўзбек адабий тилида *довдирамоқ*, шеваларда *овбидирамоқ* сўзларининг мавжудлиги *овбидирамоқ* шақлининг туғрилигини таъсислайди. “Бобурнома” даги тарихий сўзлар маъносини ёритишда Куртейл луғатининг алоҳида ўрни бор. А.К.Боровков ушбу луғатнинг туркийшуносликтаги ахамиятини ўзинни таъкидлаган.⁵ Э.А.Коонов луғатнинг лексикография нуктаи назардан муносиб баҳосини беришларида кам истифода этилаётганлигини таъкидлаган. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, луғат айрим жузъий нуқсонлардан ҳам холи эмас. М., оқоридаги жумлада *юкунуб ўрнида тукуб* توكوب سۇзи хато берилган.

“Бобурнома”даги лексик бирликлар туркий тилларга оид айрим лугатларда ҳам изоҳланган. Жумладан, Л.З.Будагов лугатидаги мисоллар, асосан, “Бобурнома”дан келтирилган.⁵

XIX асрнинг иккинчи ярмида “Бобурнома”нинг лингвистик хусусиятлариغا доир изланишлар юзага келди. Академик А.Самойловчи илмий фаолиятининг йигирма йиллини “Бобурнома” қўлёзмаларини маълум қилишга ва асарни оммалаштиришга бағишлади.⁶ Г.Ф.Благова “Бобурнома” материалларига асосланиб, XV аср эски ўзбек адабий тили грамматик тизimini ўрганишга қаратилган тадқиқотини яратди.⁷ “Бобурнома”нинг айрим морфологик хусусиятларини қиёсий-тарихий пиланда таҳлил қилди.⁸ Олима “Бобурнома”нинг Россияда ўрганилиш масаласини ҳам ёритди.⁹ Асар қўлёзмалари таҳлиliga оид фикр-мулоҳазаларини билдирди.¹⁰ Унинг “Бобурнома” материали асосидаги

Pavet de Courteille A. Dictionnaire Turk -- Oriental. Amsterdam: Philodress, 1972. - 5.137.

Pavet de Courteille A. Kүрсатилган лугат.-Б.1.

Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики "Восточно-тюркского словаря" Яве де Куртейла и переводов "Бабунаме". Дис... канд. филол. наук. -Ташкент, 1997.-Б.14.

Кононов Э. А. Паве де Куртейль – лексикограф // СТ. – 1981. - №6. - С. 73 – карант; Салимова Ф. Кўрсатилган диссертация. - Б. 14.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко - татарских наречий. Том I. СПб. 1869/1960. - 820 с.; Том II СПб. 1871.

Сидов Г. Ф. Акад. Самойлович и изучение литературного наследия Захир-ад-дина Мухаммеда Бабура // Восток - М, 1977. - №6. С.120-128. - каранг. Иброхимов А. "Бобурнома"-буюк асар. -Тошкент: Ғ.Ғулом Ғолимаги Адабият ва санъат нашрияти.-2000. -Б.19.

Благова Г. Ф. Характеристика грамматического строя старобульгаского литературного языка XV века по рукописным источникам. Дис. ... канд. филол. наук. 1954.

Благовая Г. Ф. "Кутадгу-билиг", "Бабурина" и методика историко-лингвистического сопоставления // Т. Баку. - 1970. - №4. - С. 32-39.

ақидида // Ушбеқ тили ва адабиёти. - Тошкент, 1963. - №3. - Б.45-50.

Владова И.Ф. К истории изучения «баурнаме» в России // Юрское общество. Сборник К. 1970. 10

Благова Г.Ф. К вопросу о подлинности текста "Бабурамсе" по Керовскому списку. Литературоведение
изучение памятников.-М., 1961.-С. 89-105.

изланишлари хорижда ҳам эътибор топди. 1965 йилда Чехословакияда нашр этилган тўпламда "Бобурнома"даги айрим морфологик шаклларнинг услубий-синонимик хусусиятлари тахлилга оид мақоласи эълон қилинди.¹ Бобур ижоди юзасидан хорижда олиб борилган тадқиқотлар, асосан, асардаги воқелик, ундаги тасвирлар тақинига бағишланган.²

1.2. "Бобурнома"ни лингвистик аспектда ўрганиш юзасидан Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқотлар. Ўзбек олимлари томонидан амалга оширилган тадқиқотлар мазмунан учга ажратилди: 1. "Бобурнома"нинг грамматик хусусиятлари тахлилга бағишланган тадқиқотлар. 2. "Бобурнома"нинг айрим лексик хусусиятларига доир тадқиқотлар. 3. "Бобурнома"нинг фонетик хусусиятларига доир тадқиқотлар.

1.2.1. "Бобурнома"нинг грамматик хусусиятлари тахлилга бағишланган тадқиқотлар: а) асарнинг морфологик хусусиятлари ёритилган тадқиқотлар айрим мақолалардан иборат. Бу борада З. Қодировнинг келишлар семантикаси,³ Ф. Исмоков, Ш. Шахобиддинова, Х. Раҳматоваларнинг – ўқ юкласи ва унинг генезисига доир⁴ мақолалари мавжуд; б) асарнинг синтактик хусусиятлари ёритилган тадқиқотлар. "Бобурнома" тилини синтактик жиҳатдан ўрганиш бўйича Х. Назарова яратган тадқиқотлар алоҳида қийматга эга. Х. Назарова Бобур асарларининг тил хусусиятларини ўзбек тилшунослигида биринчилардан бўлиб тахлил қилган олимидир. Х. Назарова изланишларида "Бобурнома"нинг, асосан, грамматик хусусиятлари ёритилган. Бобурнинг насрий асар услубини шакллантиришдаги хизматлари, унинг асарларида форсча-тожикча конструкцияларнинг, арабча сўзларнинг Навоий асарларига нисбатан кам ишлатилгани, "Бобурнома"да аниқловчи бирикмаларнинг туркий конструкцияси устуник қилиши таъкидланган.⁵ "Бобурнома"нинг синтактик хусусиятларига доир Х. Усмонова, О. Тожиев, У. Раҳимов, Н. Солибоевларнинг мақолалари ҳам эълон қилинган.

1.2.2. Асарнинг айрим лексик хусусиятларига доир тадқиқотлар: а) нашрлардаги изоҳлар. "Бобурнома" нашрларида бир қатор сўзларнинг

¹ Благотова Г. Ф. Фориз пасива, представленные в "Бабу-наме" и особенности их синтактико-стилевого использования // Сборник "Asian and African Studies". Т. Ватилана, 1965. С. 21-48 – қаранг: Назарова Х. Ташкент: Фан, 1979. – С. 10.

² Қаранг: Хорижда бобурушунослик (Тадқиқот, таҳлил ва мақолалар). Нашрга тайёрловчи: Х. Болтабоев. Ташкент, 2008.

³ Қодиров З. Бобур асарларида келишларнинг семантик дис-трибуцияси // Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. – Б. 110-111.

⁴ Исмоков Ф., Шахобиддинова Ш., Раҳматова Х. Бобур асарларида – ўқ юкласи ва унинг генезисига доир // Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. – Б. 140-142.

⁵ Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. – Ташкент, 1971; шу муаллиф. Особенисти синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV-начала XVI в. – Ташкент: Фан, 1979; шу муаллиф. Синтаксический строй языка "Бабу-наме". Захириддин Мухаммад Бабура. Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1980.

⁶ Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. – Б. 112-117.

изоҳлари келтирилган. 1948-1949 йиллардаги нашр охирида П. Шамсиев, С. Мирзаевлар томонидан айрим сўзларнинг изоҳи қайд этилган. "Бобурнома"нинг 1960 йилдаги нашрида икки хил изоҳ берилган: 1) маълум сўз, ибора, контекстнинг Лондон ёки Қозон босмаларидаги муқобили; 2) форсча ёки арабча сўз, ибораларнинг таржимаси, изоҳи келтирилган. Изоҳларнинг умумий сони 600 дан орттиқ. Х. Назарова рисоаларида изоҳланган 92 сўздан 81 таси "Бобурнома" лексикасининг дастлабки таълуқлидир.¹ Мазкур изоҳлар "Бобурнома" лексикасининг дастлабки тахлиллари сифатида эътиборга моликдир.

б) монография тадқиқотлар. Н. Жиянова асар тилидаги нумеративларни ўрганди.² А. Иброҳимов хиндча сўзларни тахлил қилди.³ Бобурнинг лирик меросини мужассамлантирган "Девон" ҳамда "Мубайин", "Аруз" асарларидаги ўзлашма лексиканинг лингвистик, семантик ва генетик тадқиқини амалга оширди.⁴

в) илмий мақолалар. Х. Далабоевнинг "Бобурнома"даги ижтимоий-сиёсий, харбий терминлар ва бошқа лексик бирикмаларга доир мақолалари эълон қилинди.⁵ 1993 йилда Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан Андижонда ўтказилган республика илмий анжумани,⁶ 2008 йилда ўтказилган "Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тугган ўрни" мавзuidaги Халқаро илмий анжуман материалларида⁷ Бобур асарлари, хусусан, "Бобурнома"нинг айрим тил хусусиятларига бағишланган мақолалар эълон қилинди.

г) луғатлар. Х. Назарова Бобур асарлари учун қисқача луғат тузди.⁸ М. Олимовнинг бир қатор мақолалари ва асарда қўлланган синонимлар луғати нашр қилинди.⁹ Ф. Исмоков "Бобурнома"нинг 2002 йилдаги нашр матнига асосланган қисқача изоҳли луғат эълон қилди.¹⁰ Луғатда жами 2498 та сўз изоҳланган.

1.2.3. Асарнинг фонетик хусусиятлари ёритилган тадқиқотлар. Бобур асарлари тилининг фонетик хусусиятлари, унли, баъзи ундош

¹ Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. I. – Ташкент, 1971; шу муаллиф. Бобур ва ўзбек адабий тили. II. – Ташкент, 1972.

² Жиянова Н. "Бобурнома"даги нумеративларнинг маъно хусусиятлари. Филол. фан. ном. дисс. – Ташкент, 2000.

³ Ибрагимов А. П. "Бобурнома"даги хиндча сўзлар таълиқи. Филол. фан. ном. дисс. – Ташкент, 2001.

⁴ Ибрагимов А. П. Бобур асарлари лексикасининг лингвистик, семантик ва генетик тадқиқи ("Девон", "Мубайин", "Аруз"). Филол. фан. д-ри ... дисс. – Ташкент, 2008.

⁵ Далабоев Х. "Бобурнома"даги баъзи терминларга доир мулоҳазалар // Адабий мерос. – 1988. №1(43). – Б. 37-40; Иброҳимов А. Бобур "Девон"даги ўзлашма лексика. – Б. 40-42.

⁶ Далабоев Х. "Бобурнома"даги харбий терминларнинг қўлланиши (VII-XIII асрлар) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Ташкент, 1981. – №6. – Б. 31-35; шу муаллиф. "Бобурнома"даги феъл-атвор лексикаси хусусида. Филология масалалари. – Самарқанд, 2004.

⁷ Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993.

⁸ Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993.

⁹ Олимов М. "Бобурнома"да қўлланган синонимлар луғати. – Ташкент: Фан, 2004.

¹⁰ Исмоков Ф. "Бобурнома" учун қисқача изоҳли луғат. – Андижон publishing-matbaa OAJ. 2008.

товушлар, айрим фонетик жараёнлар ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган.¹

“Бобурнома”нинг С.Хасанов томонидан П.Шамсиев, С.Мирзаев (1960) ҳамда япониялик Эйжи Мано илмий-танқидий матни (1995)га асосланиб тайёрланган наشري² бобуршуносликдаги жиддий муваффақият бўлди. Ушбу нашрнинг миллий маданият тарихидаги ўрни, аввалги нашрлардан фарқи, афзал жиҳатлари, илмий тадқиқот учун манба сифатидаги аҳамияти эътироф этилди.³ 2008 йилда шу нашр асосида “Бобурнома”нинг хозирги ўзбек тилидаги табдили амалга оширилди.⁴ Диссертацияда ушбу нашр ва унинг табдили борасида фикр-мулоҳазалар билдирилди.

“Бобурнома”ни лингвистик аспектда ўрганиш юзасидан қуйидаги масалалар ҳал қилиниши лозим:

1. “Бобурнома” тили морфологик хусусиятларига кўра ҳам ўзига адабий тилидан фарқли шаклларда қўлланган. Бир сўзи тарихан ҳам, хозир ҳам бирор чама сон шаклида келиб, ноаниқликни ифодалайди. Аммо икки сўзи хозир бу шаклда ишлатилмайди. “Бобурнома”да бу сўз *иқрир* шаклида ишлатилган: ...*Сипоҳидин ҳам бирор-иқрир бизга қочиб кела бошладилар* (120/68.1); *–ар чама сон ҳосил қилувчи қўшимча бошқа сонлар таркибида ҳам кузатилади: учар, юзар. Танбал ва тавовиш бедил ва бейой бўлуб, чериси ва эли учар-тўртар тоққа ва тузга қоча қириштилар* (163). Асар тилининг морфологик хусусиятларини монографик планда ўрганиш тарихий морфологияни муҳим маълумотлар билан бойитади.

2. Асар тилининг фонетик хусусиятларини ўрганиш, фонетик ҳодисалар тараққиётини ёритишда муҳимдир.

3. “Бобурнома”да акс этган сўз ясалиш тизими, эски ўзбек адабий тилига хос морфологик кўрсаткичларни таснифлаш, ўзлашган лексик бирликлар таркибидаги формантларни, сўзнинг морфологик таркибини аниқлаш тарихий грамматик шакллар тараққиётини ўрганишда аҳамиятлидир.

4. Мавжуд луғатларга таянган ҳолда Бобур асарларининг мукамал изоҳли луғатини яратиш лозим.

“Бобурнома” раvon услубда баён этилган, воқелик бетакрор бадий тасвир воситалари орқали ифодаланган сермазмун асар. Асар тилининг раvonлиги аксарият ўринларда “содда”лик билан изоҳланган: “Бобурнома”нинг тили жуда содда” (А.Шчербак⁵); “..хоҳ прозада, хоҳ

¹ Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. -Тошкент, 1972; Махмудов К. Бобур – ўзбек тилининг билимдони //Адабий мерос.-Тошкент, 1988. -№1(43). -Б. 29-32; Умаров Э. Бобур бир фонетик ҳодиса ҳақида // Тил ва адабиёт таълими.-Тошкент, 2003. -№1. -Б.92.
² Бобурнома.-Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2002.
³ Қудратуллоева Х. “Бобурнома”: янги нашр // “ЎзАС, 2003, 17 январь; шу муаллиф. “Ибрат сабоғи”, -Б. 125-126; Холманова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқида янги нашрнинг ўрни // ЎзМУ хабарлари. - 2004. -№. 2. -Б. 60-62.
⁴ Захриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. -Тошкент: Ўқитувчи НМИУ, 2008. -288 б.
⁵ Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.-1962. -С. 44

поэзияда соф ва содда услуб мастери эди” (Жань Поль¹). “Бобурнома” тилидаги ифода теранлигини, фикр-хиссийларнинг ёрқин акс эттирилишини, воқеликнинг мохирона тасвирини “соддалиги” билангина изоҳлаб бўлмайди. Асар тилида жонли ва образли ифоданинг мавжудлиги, араб, форс сўзларидан кенг фойдаланилгани, форсча-тожикча, арабча бирикма, ибора, мақол ва ҳикматли сўзларнинг таъкидланган даражада содда сўзларнинг учраши асар тилининг таъкидланган даражада содда эмаслигини кўрсатади. “Бобурнома” тилининг ўзига хослиги муаллифнинг ёзма нутқ кўникмаларини мукамал эгаллагани, фикр-мулоҳазаларини мақсадга мувофиқ равишда, аниқ, беникусон акс эттирилгани билан ҳам белгиланади. Бобур ҳар бир сўзнинг маъносини теран англаган ҳолда маълум мақсадларда қўллаган. Сўзлашув услубига хос бирликларни тўғри танлаган, лексик бирликларнинг семантик имкониятларидан ўринли фойдаланган. Негативи, халқ жонли нутқидан сўз ўзлаштириш ҳар қандай оддий, кўпол сўзларни эмас, умуммиллий эътирофга айлана оладиган халқ сўзлашув нутқида хос лексик бирликларни қўллашни назарда тутди.² “Бобурнома”да воқеа-ҳодисалар, шахслар киёфаси, феъл-атвори, дунёқараши, тафаккури, руҳияти, табиат ва жамият тасвири тил имкониятлари орқали маҳорат билан ёритилган. Муаллиф заковати, ақлий теранлиги, синчковлиги билан белгиланувчи бу ифода услуби асар тилининг тасвирчан воситаларга бойлигини таъминлаган. “Бобурнома” лексикасининг ўзига хослигини белгилловчи лингвистик омиллар қуйидагилар:

1. “Бобурнома”да XV-XVI асрлардаги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихий муҳити, аҳолиси, ижтимоий-сиёсий, маиший турмуш тарзини акс эттирувчи луғат фонди мужассамланган.

2. Асарда Бобур фаолияти билан боғлиқ хинд, пушту, урду тилларига оид сўзлар, нарс-буюм, ҳодиса номлари учрайди.

3. Туркий лексемаларнинг семантик хусусиятлари намоён бўлган.

4. Эски ўзбек адабий тилидаги форсча-тожикча, арабча, мўғулча ўзлашмаларнинг семантик, функционал-стилистик хусусиятлари акс этган.

5. Муаллифнинг турли тилга мансуб сўзлар киёсига оид фикрлари, сўз этимологияси, имлоси, тахлилига доир мулоҳазалари ифодаланган.

6. Асарда эски ўзбек тилига оид бир катор манбаларда кузатилмайдиган архаик бирликлар ва муаллиф маҳорати билан белгиланувчи лексик, фразеологик окказионализмлар қўлланган.

7. “Бобурнома” мемуар жанрда ёзилган бўлиб, воқеликнинг ўта синчков, теран ақл-идрок, чуқур билим, тенгсиз хотира соҳиб бўлган муаллиф шури орқали баён этилиши асар тилининг ўзига хослигини таъминлаган.

¹ Gene Poole. Babur. Oxford At the clarendonpress, 1889 – қаранг: Назарова Х. Особности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV-начала XVIв.-Ташкент: Фан, 1979. -С.13.

² Холманова Е.П. Изменение лексики русского литературного языка в пушкинское время. В кн.: Лексика русского литературного языка XIX – начала XX века.-М.: Наука, 1981. -С. 19.

Тилшуносликда замонавий матнларни таҳлил қилиш усуллари кўрсатилган.¹ Аммо мумтоз манбалар матнни таҳлил қилиш мезонлари қайд этилмаган. Г.Благова талқиқотида ўрта асрда яратилган туркий манбаларни лингвистик жиҳатдан ўрганиш мезонлари белгиланган.² Ушбу мезонлар мумтоз тарихий-бадий матннинг морфологик хусусиятларини ўрганишга қаратилган. Ёзма тарихий-бадий матнлар лексикасини таҳлил қилишда қуйидагиларга амал қилиш лозим:

1. Шакл ва мазмун бирлиги. Шакл – муайян мазмунни ифодалаш воситаси. Мазмуннинг бирламчилиги, унинг шакл талабларига мос келмаган жиҳатлари ижодкорнинг бадий маҳоратини белгилайди.
2. Мумтоз бадий матннинг тарихийлиги. Тарихий воқеликнинг реалистик картинаси воқеа-ҳодисалар, тарихий шахслар қиёфасининг ҳаққоний тасвири билан белгиланади.
3. Мумтоз асар матни – ҳалқ дунёқараши, маданияти, маънавияти, турмуш даражаси, урф-одат, анъаналарининг бадий ифодаси.
4. Мумтоз бадий матннинг анъанавийлиги. Матн бадий ижод анъаналарига асосан яратилади. Матнни ундан олдин шу жанрда яратилган бошқа манбалар билан қиёлаганда анъанавий элементлар намоён бўлади.
5. Мумтоз матн – асар яратилган давр тилининг бадий намунаси. Унда асар воқелиги кечган макон ва замон тасвири мужассамланади.
6. Мумтоз матн – ижодкор маҳорати, бадий тафаккури махсули. Хусусан, “Бобурнома” муаллиф дунёқараши, орзу-умидлари, тафаккури, руҳияти, хотира имконияти намоён бўлган мукамал матндир.

“Бобурнома”да 1472та сўз қўлланган. Шундан 4007таси (умумий лексиканинг 27,2%)ни номлар ташкил қилади, жумладан: 1507та антропоним, 1253та топоним, 284та этноним, 175та зооним, 247та фитоним, 37та китоб ва рисола, 4та кема номи. 1925таси (13,1%) араб, форс-тожик, ҳинд, пушту тилига онд чет сўзлардир. 7901таси (53,64%) эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланган лексик бириклардир. 700таси (4,75%) архаик бириклар, 195таси (1,31%) окказионал сўзлардан иборат.

1472 сўздан³ 2870таси асарнинг юздан ортиқ ўрнида кузатилади. 3578та сўз 25дан ортиқ ўринда, 2165та сўз бир мартадан учрайди. Қолган сўзлар 3-25 мартагача бўлган микдор оралиғида қўлланган.

¹ Қўчқортоев Й. Баъдий нутқ стилистикаси. Тошкент, 1975; Юлдашев Б. Стилистический анализ узбекской художественной прозы. Ташкент, Укитупчи, 1989; Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Ташкент, Фан, 1979; Каримов С. Узбек тилининг баъдий услуби. Филол. фан. д-ри ... дисс. Тошкент, 1993; Юлдашев М. Баъдий матннинг лингвистик таҳлики. Филол. фан. д-ри ... дисс. Тошкент, Фан, 2009.

² Благова Г. Ф. О принципах лингвистического изучения средневековых текстов // Вопросы языкознания. М.: Наука, 1979. №6. С. 97-107.

³ Асар сўзларининг умумий ҳажми 65 минг сўздан иборат (асар матннинг умумий ҳажми лексик бириклар микдори билан аниқлаш Р.М. Фрумкинада учрайди). Олимпиада асарлари матннинг 544 777 сўздан иборат эканини кайд этган – қаранг: Фрумкина Р.М. Статистическая структура лексикона Пушкина. Вопросы языкознания. М.: Наука, 1960. №3. С. 78-81. Бунда таққорлар, сўз шакллари, ёрдамчи сўзлар ҳам назарда тутилган. Мазкур сўзларнинг 27970 таси лугавий бирик сифатида қайд этилган. Бунда лугавий маъно ифодаси билан фарқланувчи лексик бириклар алоҳида сўз сифатида қаралган. Жумладан, биригина маъно сўздан ясалган *наъоб бўлоқ*, *наъоб қилмоқ* кабилар алоҳида ҳисобланган. Қаранг: Холманова С. “Бобурнома” лексикаси. Тошкент, 2007. Б. 20-21. Диссертацияда мазкур бириклар ужумлиштирилди.

Туркий сўзлар – 8967та, арабча сўзлар – 2753та, форсча-тожикча сўзлар – 2488та, мўғулча сўзлар 70га яқин, ҳиндча сўзлар – 400дан ортиқ, бошқа тил бириклари – 50га яқин.¹

“Бобурнома” матнида эски ўзбек адабий тили даврида кенг истеъмолда бўлган арабча, форсча-тожикча, мўғулча сўзлар қўлланган.² Бошқа тил сўзлари шу тилдан келтирилган матн таркибида ҳам кузатилади.³

“Бобурнома” лексикасининг тарихий-этимологик таркибини диаграмма орқали қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Асар лексикасининг лингвостатистик таҳлилида қуйидагиларга амал қилинди:

1. Бир неча грамматик шаклдаги сўзлар яхлит лугавий маънони аниқлашга кўра бир лексик бирик сифатида олинди.

2. Қўшма сўзлар, фраземалар лугавий бирик сифатида қайд этилди.

3. Номлаш характеридagi бирикмалар, тасвирий ифодалар бир лексик бирик ҳисобланди.

4. Ёрдамчи сўзлар ҳисобга олинмади.

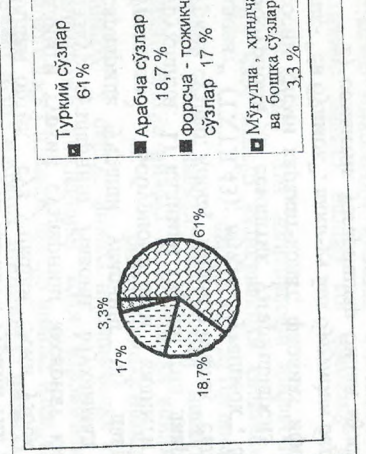
5. Ўчки имконият асосида ясалган сўзлар ўз қатлам таркибига киритилди.

“Бобурнома” лексикаси тузилиши жиҳатидан содда, ясама, қўшма, жуфт, тақрор ва ибора шаклидаги лугавий бирикларни ўз ичига олган.

Диссертациянинг II бобида “Бобурнома лексикасининг тарихий-этимологик таснифи” келтирилди. Асар лексикаси тарихий – этимологик генезисига кўра ўз қатлам ва ўзлашган қатламга ажратилди.

II.1. Ўз қатлам. Туркий сўзлар XVI асрда яратилган “Шайбонийнома”да 32 % бўлса,⁴ “Бобурнома”да 61 %ни ташкил этади.

Асар лексикасидаги туркий сўзларнинг тахминан 70%и ҳозирги ўзбек

¹ Лингвостатистик таҳлилда қуйидаги манбаларга асосланди: Фрумкина Р.М. Применение статистических методов в языкознании // ВЯ. -М.: Наука, 1960. №4. С. 129-133; шу муаллиф. Статистическая структура лексикона Пушкина. ВЯ. -М.: Наука, 1960. №3. С. 78-81; Бафоев Б. Назовий асарлари лексикаси. Тошкент: Фан, 1983; Юлдашев Б. Матнни ўрганишнинг лингвостатистик методлари. Самарканд, 2008.

² Бундай лексик бирикларга нисбатан “ўзлашган сўзлар” термини қўлланди.

³ Бундай лексик бириклар “чет сўзлар” термини билан юритилди.

⁴ Статистика, хусусан, лингвостатистика 1) тилшуносликда статистик методни қўллаш соҳаси, 2) лингвистик материал билан боғлиқ бўлган бир қатор муаммоларни ўрганиш, асосан, матндаги тил бирикларининг микдорий тақсимланлишига нисбатан қўлланилади – қаранг: Лингвистический энциклопедический словарь. 1990. -С. 269. Талқиқотида терминга иккинчи маъноси нукта назардан етказилди.

⁵ “Этимология” термини “сўзнинг генетик асосини (қайси тилга ондлагани) аниқлаш” маъносига қўлланди.

⁶ Аҳмадов Н. Лексика “Шайбонийнома”. Мухаммада Салиха. Сравнительно-исторический словарь (Thesaurus) языка “Шайбонийнома”. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1991. -Б. 8.

адабий тилида қўлланади. Р.Расулов “Бобур асарларидаги сўзларнинг 90%ини ҳеч қандай лугатсиз тушуна оламиз”, деган фикр билдириган. Асар лексикасидаги архаик бирликлар, араб ва форс-тожик тилига онд изофа ҳамда бирикмалар, хиндча сўзлар бу тарзда хулоса чиқаришга имкон бермайди.

Тадқиқотда “Бобурнома”даги туркий лексика икки жиҳатдан ёритилди: 1. Туркий сўзларнинг қадимги туркий тилга² муносабати. 2. Туркий сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати.

П.1.1. “Бобурнома”даги туркий сўзларнинг қадимги туркий тилга муносабати. Асарда қадимги туркий тил даврида кенг истеъмолда бўлган 700дан ортиқ сўз учрайди. Эски ўзбек адабий тилида кенг қўлланган қадимги туркий сўзларнинг аксарият қисми “Бобурнома”да акс этган. Мазкур сўзларнинг Навоий, Мухаммад Солиҳ ва бошқа ижодкорлар асарларида учраши уларнинг шу давр тилида фаол қўлланганини кўрсатади.³ “Бобурнома”даги қадимги туркий сўзлар қуйидагича гуруҳланди: 1) қадимги туркий тил даврига хос маъноларда қўлланган туркий сўзлар: қабач “йирик”, ёғил “ёвлик”, “душманлик”, “ғанимлик”, “адоват” (ТХТЛ, 43); туқун-“туғашмоқ”, буқ-“яширинмоқ” каби сўзлар “Бобурнома”да семантик ўзгаришларсиз қўлланган. Бундай сўзларнинг асосий қисми ҳаракат-ҳолат, фаолият ифодаловчи бирликлардан иборат: ёғиқ-“ёв бўлмоқ”; икки-уч тил бурундин бери ёғиқ эдилар (364);

2) семантик ўзгаришлар билан қўлланган туркий сўзлар. Қадимги туркий тил ва эски туркий тил даврига хос бир қатор сўзларнинг семантик таркибидаги муайян семалар эски ўзбек тили даврига қадар истеъмолдан чиққан. М., “аралаштирмоқ”, “қўшмоқ” (ДПТ, 1382), “аралашмоқ”, “қўшилмоқ” маъноларидаги қат- феълидан ясалган сўзи хозирда ишлатилмайди. Қотил- Навоий асарларида ҳам “қўшилмоқ”, “аралашмоқ” маъноларида қўлланган (АНАТИД, IV, 68). Қотил- “Бобурнома”да қуйидаги маъноларда келган: а) “бирлашмоқ”; Мен... Ҳисорни олганда менга қотилди (12); б) қўшилмоқ маъносида: Туркистондин хелли қуйроқ бу дарё тамом қумга сингар, ҳеч дарёга қотилмас (60/34). Қотил- сўзининг вазифавий (ҳаракат номи) шакли метонимик маъно кўчиши натижасида сувнинг қўшилиш жойи тушунчасини билдириб келган: Андароб суви била Қизил сувининг қотилишига инар (188). “Бобурнома”да қадимги туркий тилга хос қатил= сўзининг “аралашмоқ”, “қўрилмоқ”, “қўшилмоқ” (ДТС, 434) семалари учрайди. Аммо “иштирок этмоқ (бирор нимада)”, “маъқулламоқ”, “қўллаб-қувватламоқ”, “тан олмақ” семалари (ДТС, 435) кузатилмайди.

Қадимги туркий тилга хос иш-ҳаракат билдирувчи айрим сўзларнинг кейинги даврларда нисбат шакллари сақланиб қолган. Ёғил= феълининг ўзлик нисбат шакли ёғил- қадимги туркий тилда қуйидаги маъноларда

¹ Расулов Р. Бобур – ўзбек тилининг софлиги учун курашувчи // Бобур ва ўзбек миллий маданияти тарихининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. – Б. 44.

² Қиёслаша, асосан, ДТСга таянганлиги бос, айрим эски туркий тил даври манбаларига нисбатан ҳам қадимги туркий тил термини қўллади.

³ Қарағ: Эгмова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика гадики (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фан. ном... дисс. – Тошкент, 2007. – 169 б.

ишлатилган: 1) “айланмоқ”, 2) “юрмоқ, кезмоқ”; 3) “рад этмоқ”, 4) “қайрилмоқ”, “бурилмоқ” (ДТС, 190). Ёғил- феъл шакли “Бобурнома”да учрамади. Сўзнинг ўзлик нисбат шакли эриш- асарда қуйидаги маъноларда келган: а) “юрмоқ”; Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврилди (302); б) “айланмоқ, кезиб чиқмоқ” маъноларини аңлатган: Бағзиларким, яёқ юруб эвруларлар эди, бир эврулунча тонг отар эди (147/84). Х.Назарова эврулмақ бирлигини “кайгурмоқ” маъносида ҳам изоҳлаган (БАЛ, 172). Мисол сифатида келтирилган жумлада “кайгурмоқ” маъноси акс этмаган, “назорат қилиб юрмоқ” тушунчаси ифодаланган: Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эвруларлар эди (147/84).

П.1.2. “Бобурнома”даги туркий сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати. “Бобурнома”даги туркий сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тили давридаги истеъмол даражасига кўра қуйидагича ажратилди:

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан туркий сўзлар. 2. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган туркий сўзлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан туркий сўзлар иккига ажратилди: 1) семантик жиҳатдан ўзгаришсиз қўлланганидан сўзлар; 2) семантик структурасида ўзгариш юз берган сўзлар.

Семантик жиҳатдан ўзгаришсиз қўлланганидан сўзлар эски ўзбек адабий тили даврига хос маъноларни ифодалайди: кел-, кўруш-, кўру-, қовла-, кезла-, қону-, ёмон каби.

Семантик структурасида ўзгариш юз берган сўзлар семантик ўзгариш характерида кўра: а) мустақил, луғавий маъносини сақлаган, семалар кўламида тарайиш юзага келган сўзлар; б) мустақил луғавий маъносини йўқотган (ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил қўлланмайдиган) сўзларга ажратилди.

Асар лексикасидаги туркий сўзларнинг 60%дан кўпи хозирда мустақил, луғавий маъносида қўлланади. Мазкур сўзларнинг семантик структурасидаги муайян семалар истеъмолдан чиққан. “Бобурнома” лексикасининг функционал-семантик таҳлили қадимги туркий сўзларнинг эски ўзбек адабий тилида кенг семантик доирага эга бўлганини кўрсатади. Кейинги даврларга келиб лексема семантик таркибида тарайиш юз берганини, яъни полисемантик сўзнинг маъно имкониятлари қисқаргани маълум бўлади. Бир қатор туркий сўзларнинг муайян семалари ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди. Масалан, қадимги туркий тилда “қўтарилмақ” маъносини аңлатган қали= сўздан ясалган қалин сифати (ЎТЭЛ, 517)нинг семантик доираси тарайган. Қ.Каримовнинг таъкидлашича, қалин сифати туркий тилларнинг кўпчилиги учун умумий хисобланиб, деярли барча даврларда истеъмолда бўлиб келган. Қалин сўзи аслида ясама деб қаралади. Кейинги даврларда ажралмас асосга айланган.¹ Қадимги туркий тилда қалип 1) “кўп сонли”, “кўп миқдордан иборат”; 2) “ғала”, “кўпчилик”, “гуруҳ”, “тўда”, “йиғин” (ДПТ, I, 487); 3) “йўғон”,

¹ Каримов Қ. XV-XIX асрлар ўзбек тили морфологияси. – Тошкент, 1990. – Б. 56 – қарағ. Зоҳидов Р. “Сабот, ул оқинин” да “эли” ва “қалин” сўзларининг маъно ҳусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. – №3. – Б. 56

“катта” (ДТС.412) маъноларида қўлланган. “Бобурнома”да ушбу сўзнинг қадимги туркий тилга хос кўп маънолари акс этган; асарда юздан ортқ ўринда қуйидаги маъноларда ишлатилган: 1) “ёнлама ҳажм”ни билдирган: *Бир ариқ суйда ким ёқалари қалин муз тўғузб эди (154)*; 2) грамматик кўplik тушунчасини ифодалаган: а) шахс миқдорини аниқлаган: *Қалин киши тош била зойиб бўди (125)*; б) нарсалар-ҳодисанинг, объектнинг кўплигини билдирган: *Бизинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп наварлик Қанбар Али эди (129)*; 3) сувоқлик ҳажмини билдирган: *Хар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турувтур (325)*; 4) мавҳум воқеликка нисбатан ишлатилиб, ҳаракатнинг мунтазам равишда бажарилишини билдирган: *...қалин шифат ва меҳрибонликлар кўрсатилар (89)*; 5) “зиқ” маъносини ифодалаган: *Анджон вилоятининг саҳронининг бир Чакрак элидур, қалин элдор (90)*; *...қалин аргуеонзор воқиб бўлутур (194)*; 6) ҳаракатнинг миқдорий белгисини билдириб келган: *Самарқанд эли сипоҳи ва шахри Пули Муҳаммад навоҳисига қалин чиқтилар (102)*; *Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар (409)*; 7) “узок муддат” маъносини ифодалаган: *Балут ҳам яхши ўтундур, асарчи тиғирароқ куяр, вае таблик куяр, қўғи қалин турар (201)*; *Қалин талаити, ташеши била Дуст йиқитти (434)*; 8) “ғўда” маъносига келган: *Икки киши қалиндин тезроқ айрилиб чоптилар (409)*; 9) “қаҳратон”, “қаттиқ” маъносини билдирган: *қалин киши етсан била-ўқ олиб тебрар (269)*; 10) ёмғир сўзининг сифатловчиси бўлиб, “сурункали” маъносини ифодалаган: *...қалин ёмғирлар ёғди. Қалин сўзининг эски ўзбек тилига хос кўп маънолилиги ҳозирда қалин дўст, қор қалин ёғди бирликлариде кимсан сакланган.*

Асар лексикасидаги туркий сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш даражаси ва семантик хусусиятларига кўра қуйидагича ажратилди.

1. Асосий семаси сакланиб қолган, айрим семалари истегъмолдан чиққан сўзлар: *кир-, умақан-, ушут-, қисқа, кичик* М., *кир- сўзи* “ташқи томондан ичкари томон ҳаракатланмок” семемасини ифодалайди (ЎТЭЛ.210). Сўз асарда “қўшилмок”, “кимнингдир томонида бўлмок” маъноларида ҳам қўлланган: *...икки-уч қатла манга кириб, Танбалга ёғити экин (130)*. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзнинг бу маънолари сакланиб қолмаган.

2. Асосий семаси истегъмолдан чиққан, айрим семалари сакланиб қолган сўзлар. Муайян сўзларнинг семантик мундарижаси тўлиқ ифодаланмаган, айрим семаларининг сакланиб қолган: *ўғирла- сўзи* қадимги туркий тил манбаларида *оғура- 1) “ўз вақтида килмок- 2) “сездирмай олмак”* (ДЛТ.1.293) маъноларида қайд этилган. Шу асосдан ясалган *оғуриу “ўз вақтида”, “муваффақиятли”* маъноларини ифодалаган (ДТС.365); *اوغورلاب* *اللق* *взять нечаянымъ нападеніемъ, обманомъ* (Буд.1.140). “Бобурнома”да “бирор нарсани сездирмай олмак” маъносига қўлланган: *...такбандимнинг олтин қўлlobини ўғурладилар (157)*. Кўмакчи феъл билан биргаликда “эпиллик билан сездирмай ҳаракат килмок” тушунчасини ифодалаган: *...кеча била ишту қўб Насух кўрсониниким, ...ўғурлаб олдук (114/65.11)*. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “бировнинг

нарсасини этасига билдирмасдан ўзиники килиб олмак, қонунга хилоф равишда ўзлаштирмак” (ЎТИЛ.1.529) маъносига қўлланади. Ҳозирда *ўғирла- сўзи* семантикасида “салбий ҳаракат, фаолият” асосий семага айланган.

3. Янги семалари шаклланган сўзлар. Айрим лексемалар семантик таркибига янги семалар шаклланган. М., “ўзига оро бермок”, “безамок” маъносига *йаса=* феълидан ҳосил қилинган *йасан- сўзи* “жангга ҳозирланмок”, “саф тортмок” маъносини ифодалаган (ТХТЛ.197); *йаса=* қадимги туркий тилда “ҳозирланмок” маъносини аниқлаган. “Бобурнома”да ҳам шу маънода қўлланган: *Бир икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб. Маргинининг маҳаллотига келдилар (120/68.1)*. Бу тушунча ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлатилади: “бирор нарсани юзага келтирмак, ҳосил килмок” (ЎТИЛ.1.487). Аммо сўзнинг бу маънодаги ўзлик нисбат шакли ҳозирги ўзбек тилида учрамайди. Ўзлик нисбат шаклидаги *йасан- сўзи* “безамок”, “ўзига оро бермок” (ЎТИЛ.1.488) ва “безамок”, “чиroyили килмок” маъноларини ифодалайди (ЎТЭЛ.145). Кейинги маъно сўзнинг “ҳозирланмок” семасидан шаклланган. *Йасан- “Бобурнома”да “тайёрланмок”* (жангга), “саф тортмок” тушунчасини ифодалаш учун қўлланган: *Бовурудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Логарий бошиқларни икки тарафга илгор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қилиб эди, бўлгон йиғилар ясашил чиктилар (120/87.11)*.

4. Семаларида бутун-қисм муносабати кузатиладиган сўзлар. Айрим сўзлар семантикасида қисм номининг бутун денотатни англатиши ва аксинча, бутун номи билан денотат қисмини номлаш кузатилади. Масалан, *том* қадимги туркий тилда 1) “девор”; 2) “уйнинг устки қисми”; 3) “уй” маъноларида қўлланган (ДЛТ.1.299). Бу маънолар ҳозирги туркий тилларда ва шеаларда сакланиб қолган. Айрим туркий тилларда мазкур сўз фарқли маъноларда қўлланади. Жумладан, қозок тили шеаларининг жануби-шарқий қисмида *том “ерғўла”, шимол-тарбий қисмида “қабр”* маъноларида ишлатилади. Мўғул тилида “тубсиз чуқур” маъносига қўлатилади. “Шажарайи тароқима”да *том* ва *эв* сўзлари биргаликда қўлланиб, “шаҳар” тушунчасини ифодалаган: *там эв саюды “шаҳар қурди”*.¹ “Бобурнома”да *том* икки маънони: 1) объектни ифодаловчи; 2) объектнинг қисмини ифодаловчи лексик бирлик сифатида қўлланган: 1) “уй” маъносига келган: *...томага ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур (345/199.1)*; 2) “уйнинг устки қисми” маъносига қўлланган: *Кун тушига ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимга келиб айтадурким, Юсуф доруға келадур (174.99.11)*. *Том* сўзи семантикасида ўзгариш юзага келиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно таракқиёти (синекдоха) асосида “уйнинг, бинонинг устини бекитиб турувчи тепа қисми”ни ифодалайди. “уй” маъноси айрим шеаларда сакланиб қолган (ЎТИЛ.1.139). “Бобурнома”да *том* ва *уй* сўзларининг биргаликда қўлланиши плеоназм ҳодисасини юзага келтирган: *Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйкуға борди (174/99.1)*.

¹ Сафаров М. Наблюдения по лексике тюркских языков // Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. – Ташкент: Фан, 1980. – С. 126.

5. Нисбат шаклларида қўлланганидан сўзлар. Айрим сўзларнинг бош шакли истеъмолдан чиққан (ёки бошка маъно касб этган), нисбат шаклларида қўлланади: *тебран-, оғрин-, кўруниш қил-*.

Сўзларнинг семантик структурасида кенгайиш содир бўлган. Масалан, *тила-* феъли хошиш-истакнинг юқори даражасини ифодалаш учун қўлланган. Қадимги туркий тилда *тила* = “хохламоқ”, “истамоқ”, “интиломоқ”, “эришмоқ”, “қидирмоқ” маъноларида қўлланган (ДТС, 560). “Бобурнома” да қуйидаги маъноларда келган: 1) “илтижо қилмоқ, сўрамоқ”: *Таватхумлуқ эллар худ мундоқ воқъани ўз қўрқунчидин Тенгридин тилар эдилар (111/63.1); 2) “хохламоқ”: Мурғоб биша Чечакнинг ораси ўн йиғоч йўлдур, бу ишни мен тиладим (251/143.11); 3) “чорламоқ”: Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, руҳсат берилди (319/182.1); 3) мазкур сўзнинг “хохламоқ, истамоқ” маъносидида қўлланиши матннинг ўзига ҳосилигини таъминлаган: *Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эдилар (161/91.1)*. Ҳозирда аниқ объект, шахсга нисбатан қўлланмайди, “хохламоқ”, “истамоқ” маъноларида мавҳум воқеликка боғланганидан ҳолат тушунчасини ифодалайди (ЎТИД, II, 176).*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган туркий сўзлар. Асар лексикасидаги *илик, тушлан-, кўзада-, ён-, илга-, ёвутка-, эмган-* каби бирликлар ҳозирда архаиклашган.

II.2. Ўзлашган қатлам. “Бобурнома” лексикасидаги ўзлашма сўзлар (хинда сўзлар бундан мустасно) монографияк планда ўрганилмаган. Асар тилидаги ўзлашган қатлам лексикаси қўлланиш даражасига кўра икки хил: 1) XV-XVI аср эски ўзбек адабий тили лексикасида кенг истеъмолда бўлган (арабча, форс-тожикча, хитойча, мўғулча) сўзлар; 2) Бобур фаолияти билан боғлиқ бўлган (пушту, хинд, урду тилларига оид) сўзлар.

II.2.1. Арабча сўзлар. “Бобурнома” лексикасида XV-XVI асрлар ўзбек адабий тилида кенг қўлланган арабча ўзлашмалар билан бир қаторда араб тилига оид чет сўзлар ҳам учрайди. Бу сўзлар Кўрбондан олинган оятлар, арабча сарлавҳалар таркибида келтирилган. Бундай сўзлар – жами: 857та.

“Бобурнома” да қўлланган арабча ўзлашмаларнинг ўзбек адабий тилига муносабати қуйидагича изоҳланди: 1. Арабча сўзларнинг эски ўзбек адабий тилига муносабати. 2. Арабча сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати.

“Бобурнома” да арабча сўзларнинг эски ўзбек адабий тили даврига хос қуйидаги хусусиятлари акс этган: кўпликдаги отлар бирлик маъносидида келган: *тулор, вўҳуш, мақобир, айтом*; сифатдош шакллар қўлланган: *мутаассир, мутасаллиқ, мутасайин, мутаҳайир, мутаасфрин*.

Арабча ўзлашмалар ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабатида кўра, даставвал, иккига ажратилди: 1. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан арабча сўзлар. 2. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган арабча сўзлар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан арабча сўзлар структур-морфологик жиҳатдан учга ажратилди: 1. Асос ҳолида қўлланганидан арабча

сўзлар: *асир, маҳкам, заиф*. 2. Содда ясамаларга асос бўлган арабча сўзлар: *бетаваккуф, лаззатли*. 3. Мураккаб лексик бирликлар таркибида қўлланганидан арабча сўзлар: *афв қилмоқ, воқид бўлмоқ*. Араб тилига оид бир қатор сўзлар ҳозирги ўзбек тилида муस्ताкил қўлланмайди, кўшма бирликлар таркибида учрайди: масалан, “иш олиб бориш” маъносидидаги *забот* (ЎТЭЛ, II, 135), *муяссар* каби 70дан ортик арабча сўзлар ҳозирда кўшма феъллар таркибида кузагилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан арабча сўзлар семантик хусусиятларига кўра иккига ажратилди: 1. “Бобурнома” матнидаги маъноларда қўлланганидан арабча сўзлар. 2. Семантик ўзгаришлар билан қўлланганидан арабча сўзлар.

Асар лексикасидаги арабча сўзларнинг 75%и ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилади. Шундан 21%и “Бобурнома” даги маъноларда қўлланади.

1. “Бобурнома” матнидаги маъноларда қўлланганидан сўзлар арабча ўзлашмаларнинг асосий қисмини ташкил этади: *муддат, муддао, манзил, азоб, мулоқот, маҳрум, саҳоват, хасис, машҳур, ваъда, иноят, шафқат, муяссар, мартаба, муҳлиф* ва б. М., *муҳлиф* “тескари”, “карама-карши” (НАЛ, 432); “ғаним”, “душман”: *Анджон қалъасини муҳлифларга берибтур (112)*.

2. Семантик ўзгаришлар билан қўлланганидан арабча сўзлар. Асар матнидаги арабча ўзлашмаларнинг 54%и ҳозирги ўзбек адабий тилида семантик ўзгаришлар билан қўлланади. М., *ағраз* араб тилида “мақсад”, “ёмон ният” маъноларини ифодалайди (АРС, 560); Навоий асарларида 1) “мақсад, ният, қасд”; 2) “ёмон ният, бадҳоҳона қасд”; 3) “кек, ичдан (махфий) юритилган душманлик” маъноларида қўлланган (НАЛ, 752). “Бобурнома” да асосан “мақсад, ният” маъноларида келган: *Бу деганлардин ағраз элга санги кам урмоқ эмас... (141/80)*. Ҳозирги ўзбек тилида “ярамас, зарарли нуқсон, иллат” каби кўшма маъноларда ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган арабча сўзлар. “Бобурнома” да фаол қўлланган бир қатор арабча сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилмайди: *сарий, истибъод (шубҳали), имтидод, касрат, маъзул, мақдур, мустанъал* каби. Бундай сўзлар арабча лексик бирликларнинг 24%ини ташкил этади. Баъзи арабча сўзларнинг ўзакдошлари истеъмолдан чиққан: *тахуқиқ* (ҳақиқат); *муфорақат* (фарқ); *салоҳ* (сулҳ); *тасаддуқ* (салақа); *мутасарриф* (тасарруф).

II.2.2. Форсча-тожикча сўзлар. Форсча-тожикча ўзлашмалар ҳам икки жиҳатига кўра тахлил қилинди. 1. Форсча-тожикча лексик бирликларнинг эски ўзбек адабий тилига муносабати. Асарда форсча-тожикча лексик бирликларнинг эски ўзбек адабий тили даврига хос маънолари акс этган. Асар лексикасидаги форсча-тожикча ўзлашмаларнинг 39%и эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланган сўзлардан иборат. Бу сўзлар асар лексикасида кўп маънолилиқ хусусиятлари билан намоён бўлган. М., *паршион* “тарқок, сочилган, ёйилган” (НАЛ, 503); 1) “фаромуш, эътиборсиз”; 2) “кайфиятсиз, хафа”; “ҳаяжонланган, тўлқинланган”; 3)

“ташландик, тартибсиз” (ТРС, 299). “Бобурнома”да куйидаги маъноларда қўлланган: а) “таркок”: *Паришон бўлган эл ул тарафдин - бу тарафдин йиғилиб келдишар* (162); б) “хунук”, “ёкимсиз”: *Чун мундақ паришон хабар келди* (407); в) “ёйилган ҳолда”: *...қаттиқ ва бўртас ерларга паришон ва беҳисоб бориб...* (325); г) “таркатмоқ”: *...баъзиларини бирин-бирин вилоятқа паришон қилди* (67); д) шахсга нисбатан қўлланиб, “қатъиятсиз”, “тутуруксиз” маъноларини ифодалаган: *Мўмин оптиқ бир ярамас ва паришон ўғли...* (154).

Форсча-тожикча изофалар қўлланган: *дуйи бад; толиби илм; себи Самарқанд, дунейи бебаҳо, навқари бевафо, оғуйи Бухорий* ва х.к.

2. Форсча-тожикча сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан форсча-тожикча сўзлар структур-морфологик жиҳатдан учга ажратилди: 1. Асос ҳолида қўлланганидан форсча-тожикча сўзлар: *мехр, ҳамоҳ, рост* 2. Сода ясамаларга асос бўлган форсча-тожикча сўзлар: *бесарлик, дастгоҳ* 3. Мураккаб лексик birlikлар таркибида қўлланганидан форсча-тожикча сўзлар: *гирифтор қилмоқ, рўбарў келмоқ, руҳсат бермоқ*.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланганидан форсча-тожикча сўзлар семантик хусусиятларига кўра иккига ажратилди: 1. “Бобурнома” матнидаги маъноларда қўлланганидан форсча-тожикча сўзлар. Форсча-тожикча сўзларнинг аксарияти ҳозирги ўзбек адабий тилида асардаги маъноларда қўлланилади. Масалан, *саргардон* “Бобурнома”да “дарбадар” тушунчасини ифодалаган: *...тоқай бу фаргона вилоятда саргардон бўлиб турмоқ керак...* (176). Мазкур ўзлашма ҳозирги ўзбек тилида ҳам қайд этилган маънони англатида (ЎТД, II, 25).

2. Семантик ўзгаришлар билан қўлланганидан форсча-тожикча сўзлар. “Бобурнома”даги форсча-тожикча ўзлашмаларнинг 76%и ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиди. Шундан 30%и аини маъноларда, 46%и семантик ўзгаришлар билан ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган форсча-тожикча сўзлар. Асарда Бобурнинг Афғонистон юриши ва у ердаги ҳукмронлиги билан боғлиқ бир қатор форсча-тожикча сўзлар учрайди. Бундай сўзлар, асосан, кабила - уруғ номларидан иборат: *ҳазора, нақдрий, афгон, семоҳадор эли, хиршижчи, хушён, гуҷур, жуд, жанжуха*. Бобур афгон халқи ҳаёти, Афғонистон манзараларини тасвирлар экан, *афгон тили* терминини ишлагани: *Йўлни афгон тили била лиёр дерлар* (207). Лиёрдан ҳосил бўлган *Гўспандлиёр* (ф.-аф.) қўшма сўзи “қўй ва эчкилар ўтказиладиган йўл” маъносини ифодалаган: *Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни Гўспандлиёр дер эмишлар* (207). Қўй (ва эчкилар) галаси (рамаси) ўтказилиши боис бу йўл *Гўспандлиёр* (*сўсфанд* “қўй”) деб номлангани маълум бўлади.

“Бобурнома”да табиат ҳодисалари, ҳудудий бўлиниш, мева турларини Кобул аҳолисига хос номлаш акс этган. Жумладан, шимолдан эгсан елни *паравон* ели деб аташлари таъкилланган: *Ёзлар Кобудда шимоллий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар* (186). Афғонистон ҳудудига

хос маъмурий-худудий бўлиниш тушунчасини ифодаловчи бўлук термини семантикаси ёритилган: *Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобидиндур, вале мунӣ ҳам бўлук дерлар* (192). Асарда нарс-ҳодиса, воқеалик, жумладан мевааларни форсий изофа билан номлаш фаол эканлигини кузатиш мумкин: *оби ангур: Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар* (187).

II.2.3. Мўғулча сўзлар. Мўғулча сўзларнинг туркий тилларга ўзлашиш омиллари тадқиқотларда қайд этилган. В.И. Рассадин фикрича, Чингаой ва унинг ворислари ҳукмронлиги вақтида эски ўзбек тилига юзга яқин мўғулча сўз ўзлашган. Ҳозирги туркий тилларда мўғулча сўзлар микдорининг бундан кўпроқ эканлиги қайд этилган. Жумладан, олтой тили шеваларида 830 дан ортиқ мўғулча сўз аниқланган.²

“Бобурнома”да 70га яқин мўғулча сўз учради. Булар шахс оглари: (*қороеул, чадоеул, чигдоеул, ясаеул, шигаеул, кўрагон*); харбий кийим-кечак номлари (*дубулга, кўда, ўлчин*); харбий ҳаракатга доир терминлар (*баронгор, жавонгор, доруға, гўл, шиб*). Мўғулча сўзларнинг 97%и харбий терминлардир.

II.2.4. Ҳиндча сўзлар. “Бобурнома”даги ҳиндча сўзларнинг аксарияти Бобурнинг Ҳиндистон юриши билан боғлиқ. Ҳинд тилига оид лексемалар ўлчов birlikлари, хафта кунлари, ўсимлик, ҳайвон, кабила-элат номларидан иборат.

II.3. “Бобурнома” лексикасининг ўзбек шеваларига муносабати. Асар лексикасидаги бир қатор сўзлар ҳозирги ўзбек шеваларида учрайди. “Ўзбек шевалари луғати”даги 87та сўз айна “Бобурнома”даги маънода, 3та сўз фарқли маъноларда қайд этилган. Аини маънода қўлланганидан сўзлар: *ахшам* (Жанубий Хоразм) “тун, кечаси” (22), *бакавул* (Бухоро) “пазанда, ошпаз” (41), *бахш* (Андижон) “кўчирқич”, “табиб” (44), *борк* “калпоқ” (56), *гавғум* (Гурлан, Қашқадарё) “ғира-шира, қоронғи тушиш пайти” (63), *гузэр* (Хоразм, Қашқадарё) “кечик, дарёдан ўтадиган жой” (70), *ит* = (Қашқадарё) “йўқолмоқ” (117), *тоң* = - доң = (Жанубий Хоразм) “музламоқ” (89), *багыш* - *багдаш* (Урганч, Хонка, Шовот) “чордана қуриб ўтириш” (41) каби.

Фарқли маъноларда қўлланганидан сўзлар:

“Бобурнома”да	Ҳозирги ўзбек шеваларида
огизла- “таом емоқ”	ағызламақ (Жанубий Хоразм) “сухбатда иштирок этмаётган кишини гапирмоқ” (13)
одина кўни “жума кўни”	адьина кўн (Сайрам) “байрам ва бозор кўни” (14)
ўтчин “темир совут”	опчон (Тошкент) “қафан” (38)
инмак “пастга тушмоқ”	инмак (Урганч, Хива, Хонка, богот) “чўкмоқ”, “нурамоқ” (116)
руян “полиэ экни”	рөйон (Сайрам) “бўёк” (227)

¹ Басасков Н.А. Алтайский язык. - М., 1938. С. 36-44. Топаринцев Б.И. Монгольские языковые влияния на тувинскую лексику. - Кызыл, 1976. Шербаков А.М. О характере лексических взаимодействий тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // ВЯ. 1966. - №3; Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. I. Wiesbaden, 1963. - P. 7 - булар ҳақида қараңг: Далабаев Х. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1986. - № 6. - Б. 32.

² Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. - М., Наука, 1980. - С. 19. Ўзбек халқ шевалари луғати. - Тошкент: Фан, 1971. - Б. 408. Кейинги мисолларда луғат сифатаси кўрсатилди.

Киёсий таҳлил натижалари шунни кўрсатдики, “Бобурнома” тилининг диалектал асосини килчак, қарлук, ўғуз лаҳжаларига хос лексик бирликлар ташкил этади. Буни Х. Назарова ҳам таъкидлаб ўтган.¹

“Бобурнома” да туркий тилларга хос лексик хусусиятлар акс этган. Таъкидланганидек, кўпгина туркий тилларнинг лексик бойлигини йиғиш, тизимга солиш, туркий ёдгорликлар лексикасини тўллаш ва таснифлаш бўйича ишлар якунланмаган. Туркий лексикани атрофлича талдик қилиш учун туркий тилларнинг тўлиқ лексик материални шеваларни камраб олган ҳолда тўллаш лозим.² Бу борада “Бобурнома” ўзига хос қийматга эга бўлган лингвистик манба ҳисобланади.

П.2.4. “Бобурнома” матнига хос архаик бирликлар ва окказионализмлар. Бобур туркий сўзлардан кенг миқёсда фойдаланди. Ўзлашган сўзлар таъсирида адабий тил доирасида истеъмодан чиққан, аммо жонли нутқда сакланиб қолган лексик бирликларни кўллади. Бу бирликлар “Бобурнома” билан бир даврда яратилган, эски ўзбек адабий тили лугат бойлигининг асосини акс эттирувчи аксарият манбаларда кузатилмайдди. Бундай бирликлар шартли равишда архаик бирликлар сифатида ажратилди.

Бобур қадимги туркий тилда фаол қўлланган, лекин эски ўзбек тилида кам ишлатилган сўзларни истифода этган. М.: *икизрак* “ортиқроқ”: *Бу ордада худ тўрт-беш қаридин икизрак қўрулмади* (345/198, II). *Туруш бер-“дош бермоқ”*: *Юққоридин Кўчистон беклари ҳам отлик-яғини йиғиб юрган бида туруш бера олмадилар* (248). Бу маъно ҳозирда *бардош бер- (дош бер-)* қўшма бирлиги орқали ифодаланади. *Богини “тиз чўкиб ўтириш”* маъносини аңлатган (БНД, 33): *Султонларни унғ қўлда боғишда ўлтурғуздум* (92/53, I). “Маънис қилмоқ” маъносидан *ишғоқ қилмоқ* (БНД, 75) қўшма бирлиги ишлатилган: *Бир буким, султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунға ўлтургон улуг подшоҳ ишғоқ қилиб, атроф ва жавонидин ўғлонларини ва бекларини тилатиб...* (221/127, II). *Туиқчилик* “тушгача босиб ўтиладиган йўл”ни ифодалаган: *Бу мирзолар андоқ ифрот бида фикс ва айшга машғул эдиким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ туиқчилик йўл келиб...* (100). *Қишлик, кечалик* лексик бирликлари “замон” тушунчасини аңлатган. *Уйбу қишликта Бойсунқур мирзонинг иши фийжумла тараққийда эди* (97)...*рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қилиб...* (100). *Ятул* “доимий эгаллаш учун бағишланган ер” (БНД, 175) бўлиб, Бобур бу сўзни “подшоҳнинг ақинларига доимий фойдаланиш учун бериладиган ер-сув” маъносидаги *суяргол* (НАД, 577) терминини ўрнида қўллаган: *...бекларга ва ишгиларга баъзисига ятулдек берилди* (204). *Суяргол* Темур тарихига оид асарларда “ер-сув инъоми” тушунчасини аңлатган. “Бобурнома” да кузатилмади.

Г. Благова “Бобурнома” ни “Қутадғу билиг” билан қиёслар экан, улар ўртасидаги морфологик фарқлар билан бирга ўхшаш жиҳатларни ҳам қайд

этган. Қадимги туркий тилининг эски ўзбек адабий тили тараққийида муҳим ўрин тутганлигини таъкидлаган. “Қутадғу билиг” даги *тила-, бил-, бит-, қатил-, отик-, емиш, улғулук, бағ (бек), язук (ёвук)* сингари туркий сўзлар “Бобурнома” да ҳам учрайди.

Бобур қўллаган туркий лексика халқ турмуш тарзи, дунёқарashi, урф-одат, анъаналари борасида яққол тасаввур уйғотади. Бобур Кобул (хижрий тўққиз юз йигирма бешинчи йил) воқеаларини тасвирлар экан, ёзди: *Ўша ерда йилқирон ошини тортирулди* (311). Ушбу жумладаги *йилқирон оши* “вабо, ўлат йилларида қилинадиган худойи оши” маъносини ифодалаган (БАД, 58): *йил ва қирон* компонентларидан иборат. *Йилқирон* қўшма сўзи “қирон келган йил” тушунчасини ифодалаган, эски ўзбек адабий тилидаги бир қатор манбаларда кузатилмайдди. Сўз таркибидаги *қирон* сўзи “ўлат, ют ва жанг натижасидаги қирғин” маъносидан изоҳланган (Аттуҳфа, 225). *Йилқирон оши*, даставвал, вабо, ўлат йилларида қилинган ва халқнинг шу балолардан халос бўлиш умидини ифода этган. Кейинчалик, бало ёки қирон(нинг) келишидан сақлашни сўраш маросимига айланган “Бобурнома” да шу маънода қўлланган). Сўзнинг функционал-семантик структурасида ўзгариш рўй берган. Сўз таркибидаги *қирон* “маълум бир муддат” тушунчаси билан боғлиқлиги боис сўзда “вақт”, “замон” семаси ифодаланган. *Йилқирон* сўзи семантикасида “ошнинг нима учун (нима сабабдан) тортилаётгани” дастлабки эътиборда турлади. *Худойи* сўзида “худо йўлига бағишланганлик” семаси устун. *Худойи* 1) “илоҳий”, “илоҳга оид”; 2) “хайрли иш”; 3) “қурбонлик” (ТРС, 429). *Худойи* вақт тушунчаси билан боғлиқ эмас. *Йилқирон* халқнинг муайян тарихий вазиятлардаги қарашлари, урф-одаг, маросимлари ҳақида тасаввур беради.

Бир қатор тушунчалар муаллиф ижодида хос бирликлар билан ифодаланган. Жумладан, “эхтиёт қилмоқ” маъноси *қўз қабози*дек *сахламоқ* бирлиги орқали ифодаланган: *Банголий буларни қўз қабози йўсунлук сахлар экандур* (438/254).³ Қўлзмада *قوز قابغى* қўз тарзида берилган.⁴ Эйжи Мано матнида [ق] ажратилган ва изоҳ берилган.⁵ *قوش*: *Р* *قوش*: *Н*.

Бобур ўзлашма сўзлардан ясалган бирликларни ҳам истифода этган. М., қадимги туркий манбаларда “мустаҳкамламоқ”, “баланд жойни мустаҳкамламоқ” маъносидан қайд этилган *siyir-la*-(ДТС, 501), *سنگرلىق* сўзини “истехком қилмоқ” маъносидан қўллаган: *...туздаги қабойили шимолдаги тоғларда сингирлаб турурлар* (207). *Сингирла-* лексемасининг асоси бўлган *сингирни* мустақил ҳолда “хисор”, “истехком” маъносидан

¹ Благова Г. Ф. “Қутадғу билиг”, “Бобурнома” и методика историко-лингвистического сопоставления // СТ.-Баку, 1970. -№4. -С.32-39.

² 1960 йилдаги нашрда *қўз босидек* деб келтирилган. 2002 йилдаги нашрда *қўз қабози* тарзида тузатиш қилинган.

³ PN13 - 5755. محمد باور و اقبات باور باورق. Р. Ф. А. Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.

⁴ Zahir al-din Muhammad Babur. Babur-nāma (Yaq'yi). Critical edition based on four Changhatai texts with introduction and notes by Eiji Mano Kyoto, Spokado, 1995. -P.588.

⁵ Pavet de Courteille A. Dictionnaire turk - Oriental. Amsterdam: Philodress. 1972. -Б.350.

¹ Назарова Х. Захриддин Мухаммад Бобурнинг ўзбек адабий тили тарихидаги ролига доир/Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 1963. -№2. -Б.34.

² Мусаев К.М. Основы проблемы изучения лексикон турских языков// СТ.-Баку, 1978. -№3. -С.36.

ишлатган: ...*бир парча тоғни сингир қилдилар* (206). Бобур сингир сўзини дастлаб афгонлар юртида эшитганини таъкидлайди, сўз маъносини ҳам изоҳлаб ўталади: ...*сингир лафзини Кобулга келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркингани сингир дер эмишлар* (206). С.Корав Тожикистондаги *Қумсангир* топонимига асосланиб, сингирнинг аслида сангир (*санг - Х.3.*) "тош" эканлигини тахмин қилган. В.В. Бартольд *сингир* "ёнма-ён чўзиқ икки қир таржима қилган".¹ Қашқадар шеваларида *сингир* "ёнма-ён чўзиқ икки қир оралиғидаги кўндаланг баландлик" маъносига учрайди. *Туясингир, Катмасингир, Айрисингир* номлари шу сўз ва маъно билан боғлиқ.² Демак, *сингир*, даставвал, "тошдан қилинган истехком"ни билдирган, кейинчалик, "баландлик" семасини ифодалаган. *Сингирнинг* хозирги ўзбек шеваларидаги маъноси семантик тараққиёт натижасида шаклланган.

Бобур айрим нараса-ходиса, воқеликни бевосита ўзи номлаган. "Қўшинни ёриб хужум қилувчи қисм"ни *ёрқунчи* деб атаган. *Ёрқунчи* харбий қўшинда гулдан фарқли равишда алоҳида хужум уюштирувчи, душман қўшинини ёриб, ғаним кучини қайтарувчи қисм ҳисобланган: *Ҳоти ўтутуз-қирқча отлук жибалик, кесимлик киши била ёрқунчини ёндурб солди* (296). Қозон тўпининг тош (снаряд) қўйиладиган қисмини *тош уй* атамаси билан номлаган; Қозондан отиладиган ўқ *тош* термини билан юритилган: ... *улук қозон била тош отти* (403). *Устухонбандлик* "шערда мазмуннинг боғланиши", деб изоҳланган (БНД, 181). Бу сўз асарда "шакл" маъносига қўлланган: ... *агарчи баъзи байтилари тавре воқиф бўлубтур, вае бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковак ва харобтур* (244/139, II). *Девон кун* "мажлис кун" маъносини билдиради: *Душанба кун* *девор кун* *буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вазаро девонда ҳозир бўлгайлар* (377/217). *Охир замон* "ҳукмронликнинг кейинги йиллари" тушунчасини аңлаган: *Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ масжидлик даври* маъносини билдирган: *Ул (61/35, I); сар вақт "ҳукмдорлик даври" маъносини билдирган: Ул табақадин ҳар қимки менинг сар вақтимга тушити, илгимдин келганча туққонлиқни ва яхшиликни бажо келтурдум* (263). *Тушак ўз* маъносидан ташқари "тахт, ҳокимият" маъносига ҳам қўлланган: *Бойқаро мирзо ... девон бошида ҳозир бўлмас эди, гайри девонда бир тушакта улурурлар эди. Иниси Бахш вилоятини бериб эди* (221).

Диссертацияда изоҳланган *тушла*, "тунамоқ", *тушла-таҳминламамоқ*, *оғизла*: "таом емоқ", *уқла* "уққа тутмоқ", *қузгада-изгимоқ*, *тушлан* - "тушлик қилмоқ", *орқалан* - "орқа қилмоқ, ишонмоқ", *отиқ* - "от - ном чикармоқ", *терсан* - "тескарилашмоқ, исён кўтармоқ", *етиққа қир* - "тушуниб етмоқ", *кенд-кесак* "жойларнинг умумлаштирилган номи (қишлоқ ва овул), *йул-айир* "йўлбошилиқ қилиш", *бўйи оғир* "ҳомилалор", *чўққи* "дубулганнинг юқори қисми", *қонлиқ* "хунталаб", *шугун*

¹ Бартольд В.В. Сочинения. Т. III. - М., 1965. - С. 184 - қараңг: Корав С. Географик номлар маъносини биласизми? - Тошкент: Ўзбекистон, 1970. - Б. 122.

² Нафасов Т. Бобур - номшунас // Бобур ва ўзбек миллий тараққиётининг айрим масалалари. - Андижон, 1993. - Б. 39.

нутмоқ "яхшиликка йўмоқ", *қасабача*, *бекча*, *киндиклик*, *янгла*, *иллоқ*, ... каби сўзлар Бобур окказионализмга хос бўлиб, Навоий асарлари лугати ва бошқа бир қатор манбаларда қайд этилмаган. "Бобурнома"да бошқа тилларга, жумладан, хинд, форс-тожик, араб тилларига мансуб чет сўзлар ишлатилган: *вайн* "зинали катта чоҳ", *мусамман ҳафз*: "саққиз қиррали ховуз", *донге* "бошқа", *яқруя* "юзма-юз", *убрук-жубрук* (убрук-субрук) "шошилиқ", *яхдон*, *бар асл* "бартараф", *бесатри аврат* "қиймисиз, яланғоч", *қаримут-тарайин* "икки томонлама темирйозда", *бисту ҳафрум* "рамазон ойининг еттинчи кечаси" каби. Ушбу бирликлар "Бобурнома" матнининг ўзига хослигини таъминлаган.

Бобур зоонимлар ҳақида тўхталар экан, уларнинг турларини санаб келтиради. Жумладан, тўтининг қуйидаги турларини қайд қилган: *жангаллий, Қашмир тутиси, тур ранг, шорак, вин шорак, мино*. Бу маълумотлар туркийшуносликдаги "зоонимларнинг ёши, жинси ва зотиға кўра хилма-хил номланиши фақат хўжалик ҳайвонларида кузатилади"¹ деган фикрга аниқлик киритади.

Асар лексикасидаги айрим туркий ва ўзлашган сўзлар анахроник маъноларда қўлланган. "Бобурнома"даги ўз қатлам ва ўзлашган қатлам лексикаси тахлили сўз семантикасидаги метасемия, десемантизация² ҳодисаларини изоҳлашда, сўзларнинг архетипларини аниқлашда ёрдам беради. Масалан, *уқула* -> *уқла* -> *уқла*; *уқла* қил -> *удда қил* -> *уддала*; *фуржа* -> *бафуржа*.

III бобда "Бобурнома" лексикасининг семантик майдон таснифи³ ёритилди. Семантик майдон маълум бир архисема асосида бирлашувчи сўз ва фраземалар мажмуидир (ТТИД, 87). Сўзларни семантик майдон асосида ўрганиш мавзуй таснифлашга қараганда кенгрок доирадаги семантик белгиларга асосланади. Семантик предмет (реалема) муайян лисоний белги орқали ифодаланган борлиқдаги реал предметларнинг белгилар мажмуасидир.⁴ Сўзнинг тил тараққиёти муайян босқичидаги қўлланаш хусусиятлари семантик майдондаги ўрни билан белгиланади.

"Бобурнома" лексикаси ўн бешта семантик майдонга ажратилди: III.1. Шахс ва шахс фаолияти билан боғлиқ семантик майдон (жами: 1796 сўз). III.2. Ҳаракат-ҳолат билдирувчи семантик майдон (1745 сўз). III.3. Белги-хусусият билдирувчи семантик майдон (185 сўз). III.4. Қабилалар, халқ тушунчасини ифодаловчи семантик майдон (284 сўз). III.5. Урф-одат, аънаъна, маросим билан боғлиқ семантик майдон (107 сўз). III.6. Маиший тушунчани билдирувчи семантик майдон (97 сўз). III.7. Фан соҳасига доир тушунчаларни ифодаловчи семантик майдон (102 сўз).

¹ Историческое развитие лексик тюркских языков. Введение. - М., 1961. - С. 5.

² Анахронизм - сўз ва ибораларнинг мажмул лексик, фразеологик меъёрга мос келмаган маъноларда қўлланаш; десемантизация - асосий маънонинг сезилмай қолиши; метасемия - маъно ўзгариши; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966. - С. 47; 129-231.

³ Исхандарова Ш. Ономастология муаммолари ва ўзбек тили лексикасини майдон сифатида ўрганиш // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1998. - №3. - Б. 29-30.

⁴ Қараңг: Зветинцев В. А. Семасиология. - М.: Изд-во Московского университета, 1957. - С. 140.

III.8. Ижтимоий-сўсий тушунчани билдирувчи семантик майдон (122 сўз).
 III.9. Харбий тизимни ифодаловчи семантик майдон (148 сўз).
 III.10. Маконни билдирувчи семантик майдон (1253 сўз). III.11. Хайвон номларини билдирувчи семантик майдон (175 сўз). III.12. Ўсимлик номларини билдирувчи семантик майдон (247 сўз). III.13. Замон тушунчасини билдирувчи семантик майдон (53 сўз). III.14. Меъёр-ўлчов тушунчасини билдирувчи семантик майдон (72 сўз). III.15. Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи семантик майдон (1117 сўз). Лексемалар семантикасидаги бирлаштирувчи ҳамда фарқловчи семалар уларни муайян семантик гуруҳларга ажратишга асос бўлади. Негаки, "...нутк сегментининг ифода томондан бўлақларга бўлиниши канчалик табиий бўлса, унинг мазмуний бўлак (компонент)ларга ажралиши ҳам шунчалик табиийдир".¹ Хар бир семантик майдон ўз ичига семантик гуруҳларга ажратилди, семантик гуруҳлар эса ўз навбатида янада кичик мавзуй гуруҳларга бўлинди. Жумладан, шахс ва шахс фаолияти билан боғлиқ семантик майдон сўзлари қуйидаги семантик гуруҳларга ажратилди:
 1.1. Шахс исмини билдирувчи семантик гуруҳ: *Тўлун, Бобожули, Йўлчуқ*.
 1.2. Тана аъзосини билдирувчи семантик гуруҳ: *оёқ, бут, қўл, илг, бармоқ*.
 1.3. Шахснинг ташки қўринишини ифодаловчи семантик гуруҳ: 1) кийим-кечак тушунчасини ифодаловчи сўзлар. а) бош кийим номлари: *абришм, бўрк, бошиқ; б) устки кийимни ифодаловчи сўзлар: тўн, хилъат, яктойи жома, нимча, чакмон, пўстин; в) белбоғ тушунчасини ифодаловчи сўзлар: кўр, қўллоб, гарбичи; г) такинчок, зеб-зийнат номлари: анбардон, ўтага; д) харбий кийим-кечак номлари: жиба, жавшан, қўҳа, дубулға; 2) шахс киёфасини ифодаловчи сўзлар: *тегирма соқоллиқ, кунқор соқоллиқ, суюқ соқоллиқ*. 1.4. Шахс феъл-атворини акс эттирувчи семантик гуруҳ: 1) шахснинг ижобий фазилатларини билдирувчи афъективлар: *турк, содда, одми, хуштабъ, фазилатлиқ, нуфазилат, хушмаош, зариф, ятимча; 2) шахснинг салбий хислатларини акс эттирувчи афъективлар: бахил, фитна, зумухт, мунофиқ, худписанд, зобит, золим, хасис, молдўст, ковакрак, телбарак, бадбахт, лаванд, хушбош, шаробхўр, айёш*. 1.5. Шахс рухияти билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи семантик гуруҳ: *риоят қил-* "хурмагламоқ, эътиборга олмақ" (НАЛ, 527), *мутаннафир* "нафратланувчи" (ТРС, 244); *мутаасир бўл-, ранжиди бўл-, таъзият тут-* ва х.к. 1.6. Шахс эътиқоди билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи семантик гуруҳ: *хутба* "имомнинг масжиддаги иқрои" (ТРС, 432), *вирд (vir'd)* "тунги ибодат" (ДТС, 634) *муножот* "худога ялиниб хитоб қилиш" (АНАТИЛ, II, 354), *саломат/салом* "ибодат", "Оллоҳга ҳамду сано айтиш" (ТРС, 337-338) кабилар. 1.7. Шахсга қариндошлик, яқинлик тушунчасини ифодаловчи семантик гуруҳ: *уруғ-қаяш, мутааллиқ, туққан, эмзода*.*

¹ Мартинс А. Основы общей лингвистики. В сб. "Новое в лингвистике". III - М., 1963. - С. 453. Қаранг: Қўчқортоев И. Сўз маъносига унинг валентлиги. - Тошкент: Фан, 1977. - Б. 38.

Шахс ва шахс фаолияти билан боғлиқ лексик birlikлар хар бир давр луғат фондининг асосини ташкил қилади. Шахс микромайдонини ташкил этган сўзларнинг мазмуний хусусиятлари талқинотларда ёритилган.

Харакат-холат билдирувчи семантик майдон шахс, нарса-буюм ҳаракати ва ҳолатини акс эттирувчи лексик birlikлардан иборат. Харакат-холат билдирувчи лексик birlikлар қуйидагича гуруҳланди: 1) харакат феъллари: *тутмоқ, қўймоқ, қаламоқ, опилмоқ, бермоқ, чопмоқ, чирмамоқ; 2) холат феъллари: мулозимат қилмоқ, тараққий қилмоқ, риоят қилмоқ, тараддуд қилмоқ; 3) тафаккур феъллари: ихтиро қилмоқ, ҳаёл қилмоқ, мулоҳаза қилмоқ; 4) нутқ феъллари: демоқ, арз қилмоқ, айтмоқ, таъриф қилмоқ*. Айрим харакат-холат лексемалари асар матнига хос хусусиятларда намоён бўлган. М., асарда юқун сўзининг ўзига хос семантик даражалари акс этган. *Jikun* = кадимги туркий тилда "сажда қилмоқ" маъносини билдирган (ДТС, 285); *jikundi* "худога сажда қилди" (ДТТнд., 147); *jikundi* "бош эғди" маъносиди ҳам қайд этилган (ДТТ, II, 92). Туркий *йук-, йукунч* "таъзим қилмоқ", "топинмоқ", "сажда қилмоқ" сўзининг асоси *йук* шаклида сўғд тилида битилган энг кадимги Бугут ёдномасида учрайди.² *Юкун-* сўзи асарда ўттизга яқин ўринда қўлланиб, қуйидаги маъноларда келган: а) "эгилмоқ": "...*йирагдин юкуниб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар* (175); б) "таъзим қилмоқ": *Жаҳонгир Мирзога ва хон мирзога дағи уйбу дастур била юкунди* (181). *Юкун-* сўзининг семантик таркибида "сидқидилдан эгилмоқ" семаси етакчилар. Асарда "...*йирагдин юкунуб, ... таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар* (175); ... *таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундим, алар ҳам юкундилар* (301) каби ўринларда *юкун=, таъзим қил=* сўзларининг алоҳида келтирилиши уларнинг айнан тенг тушунчани ифодаламаслигини кўрсатади. *Юкун=* да фақатгина жисмоний эглиш эмас, "бутун вужуди, борлиги билан эгилмоқ" англашилади. *Таъзим қил=* да, асосан, вужуд, гавданинг эглиши тушуналиди. *Юкун=* феъли рухий ҳолат, харакат, инсоний эҳтиром ифодаси ҳамдир: *уйдин киргач, уч юкундим* (89). "Бу сўз шахснинг мансаби, жамиятдаги мавқеи, ким кимга бўйсунуши каби жиҳатларни билдирган. Қўйи мавқедаги шахс юқори мартабали кишига юкунган. Юкунш микдори эса юкунаётган шахснинг ночор ҳолати ёки муайян ғурурини билдирган. Темурийлар саройида бу қонунга айланган тартиб бўлган."³ *Юкун-* феълнинг *юкундур=* орттирма нисбат шакли "Бобурнома" да қуйидаги маъноларда келган: а) "тиз чўктирмоқ", "эгилмоқ": *Буюрдимки, оёғини тортиб юкундурдилар* (328); б) "қўндирмоқ", "қарорга бўйин эгилмоқ", "тайинламоқ", маъносиди қўлланган: *Хар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди* (94/54.1); "қелиштирмоқ", "яраштирмоқ" маъносини ҳам ифодалаган: *Ўтган йил Балх ва Астробод Бадиуззамон мирзога ва*

¹ Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). Филол. фан. д-ри. ... дисс. - Тошкент, 1999.

² Искоков М., Соликов К., Омонов К. Мангу битиллар. - Тошкент: ТДШ, 2009. - Б. 12.

³ Қўлатуллаев Х. Юқунш оёбаси / Тафаккур. - Тошкент, 2004. - № 3. - Б. 83.

Музаффар мирзога бериб... юкундуруб эдишарким, нечук мазкур бўлди (40); в) "тайинламок" маъносида келган... Мир Хурдининг Хиндонинг аткашига юкундурлди (307/177); Дарвеш Мухаммад Сарбонга хосса хилъат ва эсарлик от иноят қилиб, навхарликка юкундурлди (307); г) "лозим кўрмок" тушунчасини англатган: Султон Хусайн Мирзо Султон Масъуд Мирзони яхши кўруб куёликка юкундурб... (116); д) "бўйсундирмок" маъносини ифодалаган: "...Эсан Темур Султонга Норғил парғанасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонга Шамсбад парғанасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурлди (445). Бу ўринда "кўнгулли олмак", "тобе килмок" семалари ҳам ифодаланган.

"Юкунмок"нинг шунчаки ёки астойдил бажарилгани асар тилида ўз ифодасини топган. "Шунчаки, бир бор" эгилиш тушунчаси бирар равиши орқали акс этирилган: Кўрушурда уч қатла юкунб, ёнганда ҳам уч қатла, сўрганда ва тортуқ торқанда бирар юкунди (181); ушбу жумладаги бирор юкунди бирикмасида "ҳаракатнинг номигагина бажарилганлик" семаси акс этган. "Астойдил, кўп бора эгилиш" семаси қалин юкунди бирикмасида кўзга ташланган: Тортиқ торқанда ҳам қалин юкунди (160). Юкун = лексемаси шахснинг ўзгачаларга муносабати, мансаби, лавозими ҳақида маълум тасаввур беради: Аваал Поянда Султонбегим била юкунб Кўруштурм, андин сўнг Офокбегим била юкунмай кўруштурм, андин кейин Хўдичабегим била юкунб кўруштурм (252/144). Қуйидаги жумлада юкун-сўзи бужил = дан кейинги ҳаракат-ҳолатни ифодалаган: Ёвуқ етишиб туштурм, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, бужулб бориб кўруштурм... бурдиларким, тушуб менинг била юкунб кўрушгайлар (160). Матндан аниқлашдики, асар яратилган даврга хос тавозеъ-мулозамат этикетининг кўринишлари қуйидаги сўзлар орқали ифодаланган: бужилмок-таъзим қилмок-юкунмок-тиз чўжмок.

Юкунининг тақоройиллиги ҳам муҳим аҳамият касб этган. Одатий ҳолларда бир қатла, тавозеъ даражаси юкорикор бўлса уч қатла, самимий хурмат, мулозамат килинганда тўққиз қатла "юкунилган": Кўрушурда уч қатла юкунб, ёнганда ҳам уч қатла, сўрганда ва тортуқ торқанда бирар юкунди (181); Кўрушур ерга етишиб тўққуз қатла юкунб келиб кўруштурм (160). Ҳаракатнинг тақоройиллиги меъёрдан ошса, бу тавозеъдан кўра кўпроқ узр, афвини ифода этган. Йигирма беш, йигирма олти қатла паё-най юкунди, борди ва келди (181); борди ва келди сўзлари юкунининг юкори даражасидан кейинги ҳаракат-ҳолатни ифодалаган. Юкун = сўзининг "Бобурнома"даги маънолари кинесика! учун муҳим объект бўла олади.

Бужил = - таъзим қил = - қуллуқ қил = - юкун = - тиз чўж = - сизин = сўзлари асарда эгилиш ҳаракатининг турли даража-кўринишларини ифодалаган. "Бобурнома"да қўлланган айрим лексемаларнинг семантик градацисий услубий мақсадларга хизмат қилган.

Белги-хусусият билдирувчи семантик майдон ранг билдирувчи, шахс феъл-атворини билдирувчи ва шу каби бир қатор семантик гуруҳлардан иборат. Асарда ранг билдирувчи қора, оқ, қизил сўзлари ўзига

¹Кинесика - мулоқот жараёнидаги тана ҳаракатларини ўргатувчи фан. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.-М., 1966, С.195.

хос маъноларда қўлланган. М., қора қадимги туркий тилда "белги" (ранг) тушунчасини ифодалаган. Кўчма маъноларда келиб 1) "бахти қора", "ғамтин"; 2) "огир"; 3) "ёмон"; 4) "ахмок"; 5) "одатий"; "оқдлий", "паст навли"; "қўпол"; 6) "ифлос"; 7) "сиёх", "ранг" (ДТС,422) маъноларини англатган. Қара "оломон", "тўла" маъносиде ҳам қайт этилган (ДТС,423). Қора сўзининг семантик хусусиятлари, қадимги туркий тилда ва кейинги давр обидаларида ифодаланган маънолари таҳлил қилинган. Қора ва шу асосдан шаклланган сўзлар "Бобурнома"да қуйидаги маъноларда келган: 1) ранг, белгини билдирган: ..Мухаммад Али жанг-жангга хосса қора маънадик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туг ҳам иноят бўлди (298); 2) ўлжага олинган хайвонларни билдирган (қиёс: қора мол)..черик эли рахт ва гала қора улжа келтурдишар (210); ..бир пора гала қораларни ва уйларидин қалин ошлқларини келтурдишар (286); 3) "аскарлар тўдаси" маъносиде келган: Танбанинг қораси Навканд соридин пайдо бўлди (129); ...афгоннинг қорасини кўруб чотқун қўлди (267); 4) антропоним сифатида келган: Сузангарон дарвозаси Қора барлоснинг булжори эди (147). Қоранинг антропоним таркибида келиши қадимги туркий тил даврида ҳам кузатилади (ДТС,424). 5) "калтакламок" маъносини ифодалаган фразема таркибида келган: Ахсининг бир пора лаванд ва аёбошини барин қилиб, қоратаёқ қилиб. (120); 6) "қўлга тушмок", "асир бўлмок" маъносидеги қаро олду- фраземаси таркибида келган: вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар (235). Бу ўринда қора гавда, вужуд, аниқлик маъносини ифодалаган; 7) Бобур қора сўзини оқмас сувга нисбатан ишлатган: Хиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор (344). Қора сўзи сув билан биргаликда "оқмас" тушунчасидаги қора сув қўшма лугавий бирлигини ҳосил қилган: ...Кубонинг ботқоқлик қора суви бор... қалин от ва тега бу қора сува йиқилиб зойиъ бўлди (73/43.1). Бобур Хиндистонда оқар сувлар йўқлигини таъкидлаб, оқар сувага антоним равишда қора сув терминини қўллаган. Қора сув географик термин сифатида оқмайдиган қўл ва хавзаларга нисбатан ишлатилган, оқар сувага қарама-қарши маънони англатган: Хавоси хўб ва оқар суви фаровондур (60). Оқар, қора сўзлари... сув сўзи билан муносабатга киришиб, гидрогеографик термин моҳиятига эга бўлганда, апелляция лексика мажмуидаги маъносидан бирмунча йироқлашиб, янгича маъно хоссасига эга бўлади: оқар сув - дарё, қора сув - булоқ суви, оқар сув - оқим тезлиги, ҳажми ва микдорига эга бўлган сув; оқар сув - қор эришидан ҳосил бўлган сув; қора сув - тоғдан анча узокдаги, қорли жойдан йироқдаги ер ости суви".² Оқар сувга нисбатан оқсув термини

¹ Кононов А.Н. О семантике слов *кара* и *ак* в тюркской географической терминологии // Изв. АН ТаджССР. Отделение общественных наук. Вып. V.-Душанбе, 1954. -С.83-85; шу муаллиф. Семантика цветообозначений в тюркских языках.-Тюркологический сборник, 1978.-С.158-163; Е.Койбушев. Невсегова сущность топонимических компонентов *ак*, *кара*, *кок*, *сар* в географических названиях.-В кн.: Всесоюзная конференция по топонимике. 1965.-С.185; Исхаков Ф.Г. Имя прилагательное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. Морфология, 1956; Садыхова М. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук.-Ташкент, 1963.-С.7-8; шу муаллиф. Хозирги ўзбек тилида сифат.-Ташкент, 1974. -Б.61-63.

² Жабборов Х., Нафасов Ш. "Бобурнома"да сугорлих лексикаси //Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараскиётининг айрим масалалари. - Андижон, 1993.-Б.99.

ишлатилган.¹ Бу географик атама “Бобурнома”да учрамайди. Қадимги туркий тилда “окмас дарё” маъносида *aqmaz* ишлатилган (ДТС,49). *Оқар суё, қора суё* терминлари Хиндистон иклими тасвирида келтирилган. Бобур оқар суви йўқлигини Хиндистонда чекилган азоб-укубатлар сабаби сифатида кўрсатади: *дом хотирга етар эдисим, Хиндистоннинг бир улуг айби бурурким, оқар суви йўқтур*.² 8) “Бобурнома”даги гидронимларда қора “катта”, “улуғ”, “улкан” маъносида ҳам учрайди: *Яна пуштайи Кўҳаннинг доманасида Конгишнинг қора суйининг устидаким...* (105/59,II). Қора “Бобурнома”да, асосан, кўчма маъноларда қўлланган.

Қора сўзининг эски ўзбек адабий тилидаги “вужуд, тана”, “хайвонлар гуруҳи” маънолари қадимги туркий тилда кузатилмайди. Бу ҳолат эски ўзбек адабий тили даврига келиб сўз семантик структурасида кенгайиш юзга келганидан далолат беради. Қора лексемаси хозирги ўзбек тилида ўн беш маънода қўлланади. Эллика яқин ясама ва кўшма сўзларнинг шаклланиши учун асос бўлган. Сўзнинг хозирги ўзбек адабий тилидаги “шаҳмат доналари”, “ўқимаган, саводсиз”, “дастлабки, хомаки” “кўнгилсиз, нохуш”, “ноҳак”, “ноғўтри”, “айбдор” (ЎТД, II, 599-600) маънолари эски ўзбек адабий тилида кузатилмайди. Бу сўз семантик структурасининг кенгайиб бориши билан белгиланади (2-расм):

Бобур оқ рангини бар сўзи орқали ифодаллаган: *Бошидин кўйруғигача беш-олти муҳталиф ранги бор, қабуларнинг буйиндек барроқдур* (348/201). Бу сўз Эйжи Мано матнида ҳам бар шаклида берилган.³ *بوینی بیک بوینی بیک* *Боз-бор-боро* сўзи Э. В. Севортян фикрича барча олтой тилларида кузатилади. В.И. Абаев фикрига кўра мазкур бирлик қадимий евроосиё гуруҳидаги тилга мансуб асосдан шаклланган.⁴ Сўзнинг морфологик тузилиши, р ~ з фонетик ҳолиси мавжудлиги ушбу бирлиكنинг туркий тилларга мансублигини асослайди.

Шунингдек, асар матнида *савсанӣй, тўтағи, ҳафт ранг, як ранг, хуш ранг, мунаққаш, муҳталиф ранг, ҳар ранг, сабз ранг, бад ранг* сингари Бобур услубига хос сўзлар учрайди. “Бобурнома”даги белги билдирувчи лексик бирликларнинг асосий қисми хусусият билдирувчи сўзлардан иборат.

Фан соҳасига оид тушунчаларни ифодаловчи семантик майдон тўрт гуруҳга, астрономия, мусика, алабийшуносликка доир лексик бирликлар ҳамда тиббий терминларга ажратилди. Жумладан, тиббиётга оид тушунчаларни ифодаловчи семантик гуруҳ куйидагича таснифланди:

1. Касаллик номлари: а) ташки жароҳатлар номини билдирувчи терминлар: *обила, добёули, қорт, яра*; б) ички касалликни билдирувчи терминлар: *қулунж, афишж, савб қуёғ, зоча, соҳиб узр “томоқ оғриғи”* (БАЛ,132), *чутқуқ безгак “безгак тури”, каломат “сўзлашда тилнинг*

тутилиши” (БАЛ,59), *ҳасба “тошма”* (ТРС,502), *резандалиқ, сурфа, иситма*

2. Касаллик билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи терминлар: *ҳарорат, титрамоқ, бехузурлик, ташеши, захмат, балийа. Балийа сўзнинг “касалиқ” тушунчасини ифодалашда “ранж”, “машаққат”, “озор” семалари асосий ўрин тутди.*

3. Дори-дармон номлари: а) гиёҳлар номи: *ябруҳус-санам “меҳригиёх”, “мандратор”* (ТРС,228); *ақоқир “бир хил даволи ўсимлик илдизи”* (БАД,12); *қулан кўйруғи, кўк шибоқ “баликларни маст қиладиган ўт”* (203); *мурч “тропик ўсимлик ва унинг зиравор сифатида ишлатиладиган думалок меваси, уруғи”* (ЎТД,1,482); *“қора қаламтир”* (ТРС,241); б) гиёҳлардан тайёрланган дорилар номи. Батыз гиёҳ ва илдишлардан тайёрланган, махсус ишлов берилган дорилар номи ҳам кайд этилган: *“бир “ким” деган нима бор, ўтилар илдизининг ва батыз адабийдин қилиб турлар* (319); *дорунин кор “тайёрланган дори”: Шанба кунин ойнинг олтисида дорунин кор ичим (302); марҳам “мапхам”; “доривор қоричма, мазз”* (ТРС,217); *Батыз жароҳатқа марҳамдек дору қуяр...* (165); в) даволашда фойдаланилган табиий ашёлар номи: *бучқоқ “хайвон оёғининг пойабзал тайёрланган тери қисми”; “хайвон териси”* (ЭСТЯ,283); *Х. Назарова лугатида “юнг” маъносида изоҳланган* (БАЛ, 24). Бучқоқнинг “Бобурнома”даги маъноси ЭСТЯдаги изоҳга тўғри келади. Басит “киздирувчи дори” (БАЛ, 15); *симоб ф. “дори сифатида истеъмол қилинган аралашма”; ругут (ТРС,358); жуллуб “гулоб, гул суви (шираси) билан асал ёки шакарни аралаштириб тайёрланган шарбат”* (НАЛ,235); *муштаҳил а. “енгиллатувчи, сурувчи, сурадиган, ювиб кетадиган, меъдани тозалайдиган”* (НАЛ,424) дори: *...бу мараз учун муштаҳил ҳам ичим (220). Бу дори муштаҳил шаклида ҳам берилган: муштаҳил “сурғи дори”* (БАЛ,88); *...бу мараз учун ҳам муштаҳил ичим (220); маъжун а. тинчлатирувчи сифатида истеъмол қилинган. Эски туркий тилда “доривор қоричма” маъносида учрайди: маъзил а. “лекарственная смесь”* (ДТС,339); *дагтап “дори” маъносида кайд этилган* (ДТС,159). “Бобурнома”да бу маънода учрамади. *Гили махтум; тарёқи форуқ* изофалари “зидди захар” тушунчасини ифодалаган: *гили махтумни ва тарёқи форуқни эзиб ичим (377). Тарёқ зидди захар сифатида қадимги туркий тил манбаларида ҳам учрайди: tigrak “териак, опиум, противоядие против укуса”* (ДТС,563).

4. Даволовчи шахс тушунчасини аниқловчи сўзлар: *табиб, бахши, жаррох.*

5. Муолажа жараёни билан боғлиқ терминлар: *муолажа қил = “касалга дори-дармон қилмоқ, даволамоқ”* (НАЛ,417); *фасд қил = “томирдан қон олмоқ”* (НАЛ,636), *набз қур = “томир кўрмоқ”*.

“Бобурнома”да тиббий терминлар жами 47та. Шулардан 20таси касаллик номлари, 11 таси дори-дармон номлари, 13 таси муолажа жараёни билан боғлиқ терминлар, асбоб-ускуна, тиббий жиҳоз номларидир. Тиббий терминлардан 16 таси форсча-тожикча, 17 таси арабча, 13 таси туркий ва 1таси мўғулчадир.

Тиббий терминлар лексик-семантик хусусиятларига кўра куйидагича шаклланган: 1. Касаллик белгиларига кўра: *обила, савб қуёғ, мафосил,*

¹ Ғуломов П. Ж. География атамаи “Бобурнома”да учрамайди. Қадимги туркий тилда “окмас дарё” маъносида *aqmaz* ишлатилган (ДТС,49). *Оқар суё, қора суё* терминлари Хиндистон иклими тасвирида келтирилган. Бобур оқар суви йўқлигини Хиндистонда чекилган азоб-укубатлар сабаби сифатида кўрсатади: *дом хотирга етар эдисим, Хиндистоннинг бир улуг айби бурурким, оқар суви йўқтур*.² 8) “Бобурнома”даги гидронимларда қора “катта”, “улуғ”, “улкан” маъносида ҳам учрайди: *Яна пуштайи Кўҳаннинг доманасида Конгишнинг қора суйининг устидаким...* (105/59,II). Қора “Бобурнома”да, асосан, кўчма маъноларда қўлланган.

² Қаранг. Кудратуллаев Х. Бобур армони - Тошкент: Шарқ НМАК, 2005. - 5.151.

³ Zahir al-din Muhammad Babur. Babur-nama (Yaqdai) Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano Kyoto, Syokado, 1995. - P.448.

⁴ Назарова Л. Х., Шарипова К. А. Развитие лексикой тюркских языков Средней Азии и Казахстана. - Тошкент: Фан, 1990. - С.23.

(ногора) жангга чорлашда ёки жанг тугашида чалинган. *Накора вақти* "жанг тугаши"ни билдириб, "кечки пайт"га тўғри келган: Бу юртинин *накора вақти* кўчуб... (297); 2) ҳарбий харакатларни бажаришга кутаришган мундаг орқали акс эттирилган: *от мингунча фурусат, қилч кезгузунча фурусат, тугучи туг бозлагузунча фурусат; соғдоққа солгузча, икки ўқ отқунча фурусат*: ...яна соғдоққа солгузча икки ўқ отқунча фурусат бўлди экин (164). Ҳарбий харакатлардаги "мундаг" тушунчаси миод термини билан юритилган: ...*йигирма кунлук миод била Шайх Боязидқа йибориди* (401); Бобур вақтини ўзига хос қиёслар билан ифодалаган: ...*бир кеча кундуз 28 минг сакказ юз "Қулхуваило"ни бисмилло била ўқуғунча бўлғай...* (359); ...*бир кеча-бир кеча-кундуз 216 минг қўзни юмиб очгунча бўлғай...* (359); ...*бир кеча-кундуз 8640 навбат "Фотиҳа"ни "бисмилло" била ўқуғунча бўлғай* (358). Буларнинг ҳаммаси 24 соат, 1440 дақиқага тенг келади:

Бир кеча кундуз (24соат, 1440дақиқа) → 216 000 қўзни юмиб очиш (24соат, 1440дақиқа) → 8640 марта "Фотиҳа"ни ўқиш ("бисмилло" билан) Асар лексикасида эски ўзбек тилида фаол истеъмолда бўлган *черик, сипоҳ, эл (қўшин), ясоқ, мардак, тахшандоз, ясол, қўл (ғўл), илгор, ўнг, сўл, чағдавул, хандак, нақб, лаҳм, сардор, доруга, тўра, кистан, қилич, ханжар, ташиқ, туфрак, расд* каби ҳарбий терминлар ишлатилган.

Диссертацияда семантик майдонларга мансуб 6644 сўздан икки мингга яқини изоҳланди. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига оид маъноларни ифодаловчи сўзларнинг қўлланиши асар лексикасининг комусийлигини таъминлаган.

IV бобда "Бобурнома" лексикасининг шакл ва маъно муносабатига кўра таснифи келтирилди. "Бобурнома" лексикасининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллардан бири омонимлар, синонимик парадигма¹, антонимларнинг максадга мувофиқ қўлланишидир. Асар тилининг услубий ўзига хослигини таъминлашда синонимик парадигмалар муҳим ўрин тутади.

"Бобурнома"даги синонимик парадигма жами 743 та бўлиб, унда 2476 та сўз иштирок этган. Шулардан 1249та сўз иштирок этган 348 та синонимик катор лугат эълон қилинган.² Диссертацияда 30та синонимик катор изоҳланди. Шундан 16таси функционал-семантик синонимлардир. Лексик бирликлардаги полисемия ходисаси функционал-семантик синонимлар парадигмасини шакллантиришга асос бўлган.³

"Бобурнома"да туркий ва ўзлашган қатламга оид сўзлар синонимик парадигма ҳосил қилган: туркий сўз – туркий сўз: *асру-кўй; ёғий – ёғ; ушоқ-кичик; ёшун – биқ; илик-қўл-ал; туркий сўз – форсча-тожикча сўз: ел-бод; бошиқ – сардор; яфрок-барг; йиғоч – дараст; ошилқ – галла – дон; туп-туз – ҳамвор; қўк-осмон; соғуқ – сард; туркий сўз – арабча сўз: кенгаш-маслаҳат-машварат; иситма – ҳарорат; қўмак –*

¹ Парадигма – тил бирликлари, грамматик шакллarning умумий маъносига кўра бирлашувчи, хусусий маъносига кўра фарқланувчи тизими (ТТИД, 79). Маънур талкиётда лексик бирликлар тизими назарда тутилди.

² Олмасов М. "Бобурнома"да қўлланган синонимлар лугати. Тошкент: Фан, 2004.

³ Қаранг: Шахмиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал – семантик синонимлари. Филол. фан. д-ри...дисс. авторефер. – Тошкент, 1999-б. 10.

мадад (имдод); қабал – муҳосара; она – волида; кўпинча – аксар; яраш – сулҳ; туркий сўз – мўғулча сўз: ўнг қўл – баронгор; сўл қўл – жавонгор.

Асар тилида факат ўзлашма сўзлар ўртасидаги синонимик парадигмалар ҳам учрайди: форсча-тожикча – арабча: *нишон-диомат; хизматкор-мулозим; намоён-ошкора-зоҳир; ойин-расм-одат-дастур; пойтахт – дорул хилофат; мазор – қабр (мақбарат); шоҳ – подшоҳ – султон – малик; тушаймон – таассуф – надомат.*

Асар лексикасидаги синонимик парадигмалар икки сўздан (сўл-чап); уч сўздан (ёруқ-чарозон-равшан); тўрт сўздан (қўшун-черик – сипоҳ-лашкар); беш сўздан (қийин-душвор-шоққ – мутасазир – мушкул); олти сўздан (ёғий-душман-аъдо-мулоҳиф-ганим – ёғ); етти сўздан (охир-оёқ-оқибат-ноён-интиҳо-мунтаҳин-итмом); саккиз сўздан (чучук-ширин-лазиз-лаззатлик-чоинчилик-мазалик-хушмаза-хуштанам); тўккиз сўздан (эмгак-машаққат-азоб-ранж-суубат-тааб-меҳнат-заҳмат-риёзат); ўн сўздан (юру – отпан – юзлан – илга – бор – азимат қил – тебра – уза – равон бўл – мутасважжас бўл); ўн бир сўздан (қўй-қалин-ғалаба-бисёр-қўлий-фаровон-вофир-басе-беғоят-беҳад-асру); ўн икки сўздан (ният-мақсад-ғараз-мақсуд-доия-муддао-мурод-дағдага-орзу-иштиёқ-умид-ком) иборат. Булар орасида уч-беш сўздан таркиб тошган синонимик парадигмалар кўп миқдорни ташкил этади.

Синоним сўзлардан сажъни юзага келтиришда ҳам фойдаланилган. "Қерак, макбул, зарур", "яхши" маъносидаги *бойиста* "мувофиқ муносиб, лойиқ, макбул, маъкул" (НАД, 699) маъносидаги *шойиста* сўзлари ўзаро синоним бўлиб, сажъ усулига асос бўлган: *Агарчи андин хизматиким, шойиста болғай ва инсониятиким бойиста бўлғай...* (217). Бобурнинг сажъдан маҳорат билан фойдаланиши асарнинг курус табиатини таъминлаган.

Асарда маъно ифодасига кўра парадигма ҳосил қилувчи сўзлар тушунчани даражаалаб акс эттирган. *Хон-кичик хон-улуг хон* сўзлари муносабатидида ҳам градуономик фарқланиш акс этган: *Мен бу тушини кўруб, улуг хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимким...* (178) *Улуг хонда "юқори мартабага хослик", кичик хонда "ундан куйроқ мартаба", хонда "умумийлик" семалари мавжуд. Баъзи ўринларда даражааланиш муаллиф таъкидлари орқали янада кучлироқ намоён бўлган. М., ...икки кўрпоядур, Сайид Юсуф Мажма анинг улуги эди, сўнгралар эшикда танимони бўлуб эди. Иши улуглуқтин ўтуб эди. Беклик дағдага ва даъвоси бор эди* (130). Бу ўринда *кўрпоя-танимони (танимон)-улуглуқ-беклик* парадигмасида даража кўрпоядан бекликка қадар ортиб боради.

Асарда лексик-фразеологик синонимлар ҳам қўлланган. Ҳар бир фразема лугавий бирлик сифатида алоҳида сўзга синоним бўлиб келган. Муайян тушунчанинг фраземалар билан ифодааланиши функционал-семантик, услубий хусусиятлар талаби билан белгиланади. Ана шундай лингвистик талаблардан бири тушунчани эвфемик тарзда ифодалашдир.

¹ Курус-насий нутқнинг ритмомелодик тартибланиш хусусияти. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.-М. 1966, С.212.

Эвфемизм функционал - семантик синонимларни юзага келтирувчи ходиса сифатида баҳоланган.¹

Эвфемизмнинг моҳиятини, "Бобурнома"даги кўринишларини биргина "вафот этмок" тушунчасининг эвфемалари орқали кузатиш мумкин.

Мазкур маъно асарда тўғридан тўғри ўл = сўзи орқали ифодаланган. *Кўли Малик урушида ўлди (78). Ўлмок сўзи семантик таркибидаги салбий ифода семалари боис асарда кам қўлланган. Аксарият ўринларда ўл = сўзи ифодаланган маъно муайян семантик-услубий максалларда қуйидаги эвфемистик бирликлар орқали акс эттирилган: 1. Лексик эвфемизм. Фразеологик эвфемизм. 3. Бирикма шаклидаги эвфемизм.*

1. Лексик эвфемизм. "Бобурнома"да "ўлмок" семемаси таъсир доираси силлиқрок сўзлар билан ифодаланган. *Кеч: Отасининг ҳаётинда уҳ оламдин кечти (225). Бор:- Саҳобадин Кусам ибн Аббос анда борзандар (104). Бор- феълнинг "ўлмок" тушунчасини ифодалаш VII-XV асрларга оид ёдгорликлар тилида кузатилади. Бор- Навоий асарларида ҳам "ўлмок" тушунчасини ифодалаган: ... андин сўнгра уч кундин ортиқ тиришмади ва борди; Ул фарёд қилиб йиқилди ва борди.*

2. Фразеологик эвфемизм. Фразема тушунчани эвфемистик ифодалашда ҳам алоҳида функционал-семантик қиймат касб этади. Асарнинг эллика яқин ўрнида "ўлмок" семемаси тенгри ишгириқидати фраземалар орқали акс эттирилган. *Тенгри раҳматига бор- фраземасида "ўлимнинг тангри раҳмат нурларини ёғдирадиган у дунёга элтиши" семаси таъкидланган: Боби Илоҳийга етганда Тенгри раҳматига борди (221); Тенгри ҳужмини буткар- фраземасида ўлимнинг "Оллох (тенгри) ҳукми (буйруғи)" эканлигини таъкидловчи сема намоён бўлган: Кобулда тенгри ҳужмини буткармуш (232). Қуйидаги фраземаларда ўлимнинг "бу дунёни тарк этиш" семаси ифодаланган: оламдин бор:- Хайдар мирзо отаси замонида -ўҳ оламдин борди (225); олами фониийдин видоъ қил:- ... тарих секкиз юз тўқсон тўққузда қирқ тўрт ёшида олами фониийдин видоъ қилди (74); оламдин кеч- ... олти кунда оламдин кечти (81); оламдин сафар қил:- Тўққуз юз ўттиз тўртта Хонмирзо оламдин сафар қилди (456). Оламдин ўт- ва унга функционал-семантик синоним бўлган оламдин бор-, оламдин кеч-, дунёдин ўт- каби бирликларнинг фаол қўлланиши мазкур фраземаларнинг XV-XVI аср эски ўзбек адабий тилида "ўлмок" семемасини ифодаловчи асосий лексик бирлик эканлигини асослайди.*

Бир қатор фраземаларда "ўлмок"нинг "бошқа шахс ёки бирор востита таъсирда содир бўлиш" семаси акс этган. Масалан, *фано бодига йибор- фраземаси "ўлмирмок" тушунчасини ифодалаган: Ва кўп ёвнинг танаси мазаллат тупроғига тушиб, фано бодига йиборилди (454). Фано бодига йибор- фраземаси "фано (йўқ бўлиш, тугалиш) боди (шамоли)га*

топириш"ни билдирган. Бу фраземада ўлимнинг тангри хоҳиши билан эмас, шахс таъйиқи оқибатида амалга оширилиши акс этган.

Айрим фраземалар "ўлмок" семемасини шахс руҳиятига боғлиқ тарзда акс эттирган: *бош олиб кет-* ("бирор юртга кетмок") / *оёғи етганча кет-* ("имкон қадар узокрок кетмок") / *бош олиб ит-* (*дунёдан кўз юммок*); *юртга (кетмок)*. *Бош олиб ит-*: каллошлик (шухратсизлик, эътиборсизлик)дан озорланган ва хорлик тортган, саргардон кезишдан чарчаган Бобур *бош олиб итмак* (йўқолмок)ни истади: *Дедимким, мундоқ душворлик бида тирилгунча, бош олиб итсам яхши (159)*. Бу ўринда кин- адоватга тўла заминини тарк этиш, бу оламдан кетиш истаги ифодаланган. Фразема таркибидаги *ит-* сўзи туркий *йит-* ("йўқол-", "ғойиб бўл-") маъносидagi сўзнинг фонетик ўзгарган шакли (прокопа: *ит< йит*) бўлиб, хозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди, айрим шеаларда нараса- буюмларга нисбатан ишлатилади. Мазкур фраземада руҳий толиқиш, бевафолик ва хиёнатдан азобланиш, барча нохушликлардан кўз юмиш туйғулари акс этган. *Бош олиб иттиш* (ўлиш) инсон хоҳишига кўра амалга ошмаслигини яхши анлаган қаҳрамон дунёнинг нариги бурчига, имкон қадар узокрокка кетишни истади: *Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ бида эл билгунча оёғим етганча кетсам яхши (159)*. Ва хоҳишини амалга оширишга қарор қилади: *Хитойга бормоқни жасми қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим (159)*.

Қайд этилган лексик бирликлар "ўлмок" маъносини турли даражада ифодалашга хизмат қилган. 1. Ўлимнинг "тангри (оллох) ҳукми, тақдир" эканлиги *тенгри раҳматига бор-, тенгри ҳужмини буткар- фраземалари* билан ифодаланган. 2. Ўлимнинг "бошқа шахс томонидан содир этилган ҳаракат натижаси" сифатида ифодаланиши *кўксаройга чиқар-, буйнига урир-, сиёсатга еткур- фраземалари*да ифодаланган. 3. Шахснинг ўзи томонидан танланган ўлим" тушунчаси *бош олиб ит-, дунёдин чиқ- фраземалари*да акс этган.

Эски ўзбек тилида кенг қўлланган "ўлмок" семемали бирликлар XVII-XVIII асрлар тилида ҳам ишлатилган: *вафот топ-, ул дунёга кет-, шайид бўл-, жаҳаннамга йибор-, дунёдин нақ қил-, дорул фанодин дорул бақога кет-, дунёдин рихлат қил-, дунёдин ўт- каби*. Фразема шаклидаги эвфемистик бирликларнинг кейинги даврларга келиб нисбатан соддарок шаклга келганини кузатиш мумкин: *бу дунёда туруб, ул дунёга кет-, жаннат саройига кет-, тенгри яқинига бор-, ота кешиндан кет-, беҳиша олиб бор-, охираат сари кет-, ҳақ раҳматига кет-, борса келмас деган шайрга кет-, узок сафарга кет-*.

Қайд этилган мисоллар асосида "Бобурнома"даги "ўлмок" семемали бирликларни қуйидагича умумлаштириш мумкин.

1. "Ўлмок" семемасини нейтрал ҳолда ифодаловчи лексемалар: *ўл-, ўт-, 2. "Ўлмок" семемасини эвфемистик тарзда ифодаловчи фраземалар:* а) эски ўзбек адабий тили учун хос бўлган эвфемистик фраземалар: *дунёдин бор-, дунёдин рихлат қил-, вафот топ-вафот қил-, вафот эт-, фавт бўл-, оламдин бор-, охир бўл-;* б) Бобур ижодида хос эвфемистик

¹ Мисоллар қуйидаги манба асосида келтирилди. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк.-Тошкент: Чўлпон, 1992.

¹ Исмаилов Н. Эвфемизм в современном узбекском языке. Дисс. ... канд. филол. наук.-Ташкент, 1963; Шамсидинов Х. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари// Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 1997.-№6.-Б. 22; Омонгураев А. Профессионал нутк эвфемикаси. Филол. фан. д-ри ...дисс.-Тошкент, 2009.

² Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. Мукаммал асарлар тўплами 17-том.-Тошкент: Фан, 2001. Б.34,139.

фраземалар: бош олиб ит-, сўсатга еткур-, бўйига урдур-, ўкча бор-, ясоқча ет-, умр палуғини куйдур- каби. "Ўлмоқ" тушунчасининг шунқор бўл-, кўк саройга чиқар- фраземалари билан ифодалангани ҳам "Бобурнома" матни учун хосдир: "...Умаршайх мирзо жарадин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди (64). "Ўлмоқ" тушунчасини ифодаловчи кўк саройга чиқар- фраземасида ҳам киноя, ҳам шахонинг насл-насабига ишора семаси акс этган. Бобур Кўксаройни "олий имора" деб таърифлайди. Темурийлардан ҳар ким тахтга ўлтурса ҳам мунда ўлтурур, ҳар ким тахт дошаси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоқим, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳодани Кўксаройга чиқардишар, яъни ўлтурдишар (95). Султон Али Мирзони Кўксаройга чиқариб, кўзларига мил тортирадидилар. Бундан кўринадики, айрим жазо кўрinishлари, жумладан қатл қилдириш ҳам Кўксаройда амалга оширилган: Ҳаттоқим, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳодани кўк саройга чиқардишар, яъни ўлтурдишар (95). Кўк саройга чиқар- фраземасида "ўлмоқ" тушунчаси метонимик маъно кўчиши асосида юзага келган.

"Бобурнома"даги эвфемик ифодалар эски ўзбек адабий тили лексикасининг семантик таркиби, эмоционал-экспрессив хусусиятлари, муаллифнинг лингвистик маҳорати, бадий тасвир усули ҳақида асосли тасаввур беради.

Бобур воқеликни ифодалашда зид маъноли сўзлардан ўринли фойдаланган. Антонимлар асосида воқеа-ҳодисанинг моҳиятини таъсирчан ёритишга эришган.

Асар тилидаги антонимлар қуйидагича ажратилди: 1. Лексик-семантик антонимлар. 2. Функционал-семантик антонимлар.

Функционал-семантик антонимлар сўзнинг маъно имкониятларини ёритган, муаллифнинг лингвистик маҳоратини акс эттирган, фикр, ҳодиса моҳиятини ифода этган.

Бобур антонимларни кетма-кет қўллаб, маънони таъсирчан акс эттиришга эришган: м., усрат-арзонлик; балит-омонлик; Андоқ усраттин мундоқ арзонлик ва андоқ балиттин мундоқ омонликча келдүк (151). Навқар-подшоҳ; "ҳодим, хизматчи"; "аскар йигит" (НАЛ, 445) маъносидagi нақсар сўзи "Бобурнома"да "тобе", "хизматчи", "қул" маъноларида подшоҳ сўзига зид қўлланган: "...буларга нақсарлик қилганим Танбага подшоҳлик қилгандин ортиқроқдур (165). Уруш-сулҳ, қул-султон, бегим-зулчи, ҳоким-райят, арбоб-фуқаро, адл-зулм, сипоҳий-додак каби сўзлар муносабатига ҳам зидлик кузатилади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. "Бобурнома" – эски ўзбек адабий тилининг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари акс этган нодир манба. Асарда XV – XVI аср ижтимоий-сўсий муҳити, халқ турмуш тарзи, дунёқарashi, маънавиятига доир тушунчаларни акс эттирувчи лексемалар тизими акс этган. Асар лексикаси ўзбек тили тарихини ўрганишда, лексик қонуниятларини, тарихий лексикология масалаларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

2. "Бобурнома"ни ўрганишга бағишланган тадқиқотларнинг аксариятини асар нашрлари, таржималари ҳақидаги ишлар ташкил этади.

"Бобурнома"ни лингвистик аспектда тадқиқ этишга қаратилган хориждаги тадқиқотлар асарнинг морфологик хусусиятлари таҳлил қилинган ишлар ва луғатлардан иборат. Ўзбекистонда олиб борилган лингвистик йўналишдаги тадқиқотларни асар тилининг синтактик, айрим лексик хусусиятлари таҳлил этилган ишлар ва луғатлар ташкил этади. "Бобурнома"нинг лингвистик хусусиятлари таҳлилига бағишланган изланишлар, луғатлар кейинги тадқиқотлар учун илмий-назарий манба сифатида алоҳида қийматга эгадир.

"Бобурнома" тилининг фонетик, морфологик хусусиятлари, асарда акс этган сўз ясалishi тизими, эски ўзбек адабий тилига хос морфологик шакллари таснифлаш, ўзлашган лексик бирликлар таркибидagi формантларни аниқлаш, сўзнинг морфологик таркибини ўрганиш масалалари бобуршуносликнинг лингвистик йўналишидаги муҳим вазифалар ҳисобланади.

3. "Бобурнома" лексикасининг ўзига хослиги унда қомусий характердаги луғат фонднинг мужассамлангани, Бобур фаолияти билан боғлиқ ҳинд, пушту, урду тилларига оид сўзларнинг учраши, туркий, арабча, форсча-тожикча ўзлашмаларнинг семантик, функционал-стилистик хусусиятлари акс этгани, муаллифнинг сўзларни қийлаш, сўз этимологияси, имлоси, таҳлилига доир мулоҳазалари ифодалангани, эски ўзбек тилига оид бир қатор манбаларда кузатилмайдиган архаик бирликлар ва муаллиф маҳорати билан белгиланувчи окказионализмлар қўллангани билан белгиланади.

4. "Бобурнома" лексикаси тарихий-этимологик жиҳатдан ўз қатлам ва ўзлашган қатламдан иборат. Туркий сўзлар XV–XVI асрлар эски ўзбек адабий тили луғат бойлигининг асосини ташкил этган. "Бобурнома"даги туркий сўзларнинг аксарияти қадимги туркий тил даврига хос маъноларда қўлланган. Қадимги туркий тилга хос ҳаракат-ҳолат билдирувчи сўзлар "Бобурнома"даги туркий лексиканинг асосий қисmini ташкил этади: боғла-, кел-, бил-, топ-, кий-, ти-, йибор-, элт-, ён-, қийул-, торт-, оплан-, чиқ-, бор-, эк-, тут-, сол- каби.

5. "Бобурнома"да 700дан ортиқ қадимги туркий сўз қўлланган. Шундан 476таси (қадимги туркий сўзларнинг 68%) семантик ўзгаришларсиз, 224та сўз (қадимги туркий сўзларнинг 32%) семантик ўзгаришлар билан қўлланган. "Бобурнома" матнидаги қадимги туркий тилга хос лексик бирликлар таҳлили бир қатор сўзлар семантик структурасида торайиш юз берганлигини кўрсатди. Лексеманинг семантик таркибидagi муайян маънолар эски ўзбек адабий тили даврига қадар истеъмолдан чиққан.

"Бобурнома" матнида қадимги архаик бирликлар учрайди. Бундай лексик бирликларнинг аксарияти Навоий ва Бобур асарлари луғатларида қайд этилмаган. Архаик сўзларнинг асар матнида кузатилишини муаллифнинг туркий лексик бирликлари қўлашга ҳаракат қилгани ҳамда воқеликни таъсирчан ифодалашга қаратилган интилиши билан изоҳлаш мумкин.

6. Бобур баъзи ўзлашган сўзларни туркий тилга мослаштиришга ҳаракат қилган. Жумладан, хиндча нумеративларни туркий ёки адабий тилда кенг истеъмолда бўлган вариантга алмаштирган: *Бу курухларни нил била мувофиқ тайин қилинди (423)*. Воқеликни акс эттириш, нарс-ҳодисани тасвирлаш жараёнида лексик birlikларни окказионал маъноларда қўлланган, янги сўзларни истифода этган.

7. Асар лексикасининг ўз қатламни XV-XVI асрлар эски ўзбек адабий тили лексикасида фаол қўлланган сўзлар ташкил этади. Асардаги туркий сўзлар хозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш даражаси ва семантик хусусиятларига кўра фарқланади. Туркий лексик birlikларнинг асосий қисми хозирги ўзбек адабий тилида қўлланади. Қадимги туркий сўзлар семантик мундарижасининг кенглиги билан характерланади. Лексик birlikларнинг семантик имкониятлари, коннотатив доираси эски ўзбек адабий тилида хозиргига нисбатан кенг бўлган. Хозирги ўзбек тилида семантик ўзгаришлар маъно торайиши билан изоҳланади. "Бобурнома"даги туркий лексемалар тахлили сўз этимологиясига оид қимматли маълумотлар беради. Лексема семаларини ёритиш, сўзнинг семантик хусусиятларини тахлил қилиш имконини яратади.

8. "Бобурнома"да эски ўзбек тили даврига хос ўзлашмалар фаол қўлланган. Форсча-тожикча, арабча сўзларни хозирги ўзбек адабий тилига қиёслаш натижасида лексик birlikлар семантикасида ўзгаришлар юз бергани кузатилади. Асар лексикасидаги ўзлашмалар хозирги ўзбек адабий тилида қўлланилган, хозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайдиган сўзлардан иборат. Хозирги ўзбек адабий тилидаги ўзлашмаларни структур-морфологик жиҳатдан асослар (*хулқ, қобилият, қудрат*), содда асамалар (*ривожланиш, суронли*), мураккаб лексик birlikлар (*шафқат қилмоқ, масрур бўлмоқ*); семантик хусусиятларига кўра "Бобурнома" матнидаги маъноларда ва семантик ўзгаришлар билан қўлланилган birlikлар ташкил қилади.

9. "Бобурнома" лексикаси семантик хусусиятларига кўра ўн беш номдаги макромайдонга бирлашади. Лексемалар бирлаштирувчи, фарқловчи семаларига кўра муайян гуруҳларга мансубдир. Асар матнидаги лексемаларнинг бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар асосида 42та микромайдон ҳамда 132та макро ва микрогуруҳларга мансублиги аниқланади. Асар лексикасида шахс ва шахс фаолияти; ижтимоий-сиёсий, макон тушунчасини ифodalovchi семантик майдон лексемалари нисбатан кўп микдор (жами лексемаларнинг 37%)ни ташкил этди. Бу нисбат асарда ифodalangan воқелик, матн мазмуни, асарнинг жанр хусусиятлари билан изоҳланади.

10. "Бобурнома" лексикасини шева материалларига қиёслаш, семантик майдон асосида таснифлаш асар тилининг қарулук, қилчюк, ўғуз диалектлари асосида шаклланиган эски ўзбек адабий тилига мансублигини кўрсатди. Адабий тилнинг шаклланишида асос бўлган диалектал birlikлар эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланган. Асар матни тарихий шевашунослик учун ҳам муҳим материал бўла олади. Тадқиқ жараёнида

"Бобурнома"да уч юздан ортик тарихий шева сўзлари мавжудлиги аниқланди.

11. "Бобурнома"даги айрим сўзларнинг маъноси лугатлардаги изоҳига мос келмайди. Изоҳларга аниқлик киритилиши мазмуннинг тўғри аниқлишига ҳамда лексик birlik семантикасининг тўғри ёритилишига хизмат қилади.

Бобур асарларига доир лугатларда "Бобурнома"даги бир қатор сўзлар акс этмаган. Туркий сўзлар, деярли, изоҳланмаган.

12. "Бобурнома" лексикаси шакл ва маъно муносабатига кўра шаклий бир хил, аммо турли маъно ифodalovchi (омоним), бир тушунчани турли услубда, маъновий бўёқда, даражалаб акс эттирувчи (синоним), таъсирчанликни оширишга хизмат қилувчи (антоним) лексик birlikлардан иборат. Асар матнида эски ўзбек тилидаги омоним, синоним, антонимлар билан бир қаторда, муаллиф услубига хос омонимик, синонимик, антонимик парадигмалар қўлланган. Бобур ўз қатлам ва ўзлашган қатлам ўртасидаги синонимик муносабатларда туркий сўзлардан кенг фойдаланган. Муайян маънони ифodalovchi лексик birlikларнинг лугавий, фразеологик синонимларини, эвфемик вариантларини унумли истифода этган. Тушунчани даражалаб акс эттирувчи лексик birlikларни қўллаган.

13. Мустақиллик ёзма ёдгорликлардаги мазмун-моҳиятни, лексик birlikларни асл ҳолида тадқиқ этиш имконини яратди. Бобур асарлари, хусусан, "Бобурнома" учун тузилган лугатларда ифodalанмай қолган бир қатор лексик birlikлар, жумладан, диний терминларни изоҳлаш мумкин бўлди. Тадқиқот жараёнида 300дан ортик диний термин ва диний эътиқод билан боғлиқ тушунчаларни ифodalovchi сўзлар ажратилди.

14. "Бобурнома" юксак тафаккур маҳсули. Асар лексикаси муаллифнинг тенгсиз қувваи хофиза соҳиби эканлигидан далolat беради. Тарихий шахслар номи, феъл-атвори, қизиқишлари, кишилар ўртасидаги муносабатлар, топонимлар ва уларга хос белгилар фактик материал сифатида алоҳида қийматга эгадир.

15. Асар матнидаги узилишлар тўлиқ тикланиб, асарнинг мукаммал илмий танқидий матни яратилса, "Бобурнома" лексикасининг тарихий-этимологик, функционал-семантик хусусиятлари тўлиқ намойён бўлади.

Ушбу тадқиқот "Бобурнома"нинг мукаммал изоҳли лугатини, Бобур асарларининг кўп томли изоҳли лугатини яратишда манба сифатида хизмат қилади.

Диссертацияда қўлланган шартли кискартмалар:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. I–IV жилд. Тошкент, 1983–1985. I–656; II–644; III–624; IV–636;

АРС – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М.: Русский язык, 1957.-1188 с.

АТТУХФА – Аттүхфатүз-закияту-фил-луғатит туркия. Тошкент: Фан, 1968. -280 б.

БАЛ – Назарова Х. Захириддин Мухаммад Бобур асарларининг изоҳли лугати. Тошкент, 1972. -187 б.

- БНЛ – Исоҳов Ф. “Бобурнома” учун қисқача изоҳли лугат.- Андижон нашриёт-матбаа ОАЖ, 2008.-236 б.
- Буд. – Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко - татарских наречий. Том I.-СПб.1869/1960. -820 с.; Том II. СПб. 1871.- 417 с.
- ДТС – Древнетюркский словарь.-Л., 1969.
- ДЛТ – Девону луготит турк. I– III.-Тошкент, 1960–1963. I–500 б.; II–428 б.; III–463 б.
- НАЛ – Навоий асарлари лугати. Порсо Шамсиев таҳрири остида.- Тошкент, 1972.-784 б.
- СУЯ – Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. т. I-II. Ташкент, 1966; 1971.
- ТТИЛ – Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати.- Тошкент, 2002.-167 б.
- ТРС – Таджикско-русский словарь.Под редак. М. В. Рахими и Л. В. Успенской -М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954.-789 с.
- ТХТЛ – Дадабоев Х. Тарихий харбий терминлар лугати.-Тошкент: Университет, 2003.-240 б.
- ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.- М.: Наука, 1974–1989.
- УТЭЛ-Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар). -Тошкент, 2000. -600 б.
- ЎТИЛ- Ўзбек тилининг изоҳли лугати.-М.:Рус тили, 1981. I–632; II–715;
- ЎТИЛК-Ўзбек тилининг изоҳли лугати. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I –680 б.; II– 672 б.; III – 688 б.; IV - Тошкент, 2008. -608 б.; V – 592 б.
- ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ**
- Алоҳида нашрлар
- 1.Холманова З. “Бобурнома”нинг айрим лексик хусусиятлари. - Тошкент, 2003. -100 б.
 - 2.Холманова З. “Boburnoma” –eski o’zbek tilidagi podir manba. Toshkent, 2003. -88 б.
 - 3.Холманова З. “Бобурнома” лексикаси. Монография. -Тошкент: Фан, 2007. 176 б.
- Илмий журналларда эълон қилинган мақолалар**
- 4.Холманова З. “Бобурнома” тилидаги этимологик кузатишлар // ЎЗМУ хабарлари. -Тошкент, 2002. -№ 3. -Б.57-59.
 - 5.Холманова З. Бакалар боскичида “Бобурнома”даги тил масалаларининг ўрганилиши // Таълим ва тарбия. -Тошкент, 2002. -№ 3-4. -Б. 29–31.
 - 6.Холманова З. Филология факультетларида “Бобурнома” асарининг айрим тил хусусиятларини ўрганиш //Таълим ва тарбия.-Тошкент, 2002. № 3-6. -Б. 80–81.
 - 7.Холманова З. “Бобурнома”даги айрим сўзларнинг семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 2003. - № 5. -Б.82–83.
 - 8.Холманова З. Буюк хотира // Жаҳон адабиёти.-Тошкент, 2003. -№ 6. -Б. 146–149.

- 9.Холманова З. Мумтоз адабиёт таълимида мансаб-мартоба билдирувчи лексемаларни ўрганиш масаласи // Таълим ва тарбия.- Тошкент, 2003. -№ 1-2. -Б.43–46.
 - 10.Холманова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқида янги нашрнинг ўрни // ЎЗМУ хабарлари. -Тошкент, 2004. -№2. -Б. 60–62.
 - 11.Холманова З. “Бобурнома”даги маъмурий-худудий бўлинишни ифодаловчи лексемалар // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 2005. -№ 4. -Б.87–89.
 - 12.Холманова З. “Бобурнома”даги миллий мулозамат кўринишларини ифодаловчи юқун- лексемаси хақида // Тил ва адабиёт таълими. -Тошкент, 2006. -№1. -Б. 21–23.
 13. Холманова З. “Бобурнома”даги тиббий атамалар // Тил ва адабиёт таълими.-Тошкент, 2006. - №3. -Б. 84–89.
 14. Холманова З. “Бобурнома”даги лексик парадигмалар хақида. ЎЗМУ хабарлари.-2006.-№3.-Б.26–28.
 15. Холманова З. “Бобурнома”даги эвфемизмларнинг функционал-семантик хусусиятлари // Тил ва адабиёт таълими.-Тошкент, 2007. -№6.-Б.60–63.
 16. Холманова З. “Бобурнома”даги туркий лексемаларнинг хозирги ўзбек адабий тилига муносабати // Илм сарчашмалари.-Урганч, 2007. № 4. -Б.49–52.
 17. Холманова З. “Бобурнома” лексикасининг ўзига хослиги // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар.-Тошкент, 2008. -№ 2. -Б.108–110.
 18. Вклад Захриддина Мухаммада Бабура в развитие узбекского языка // Преподование языка и литературы.-Ташкент, 2008. -№ 3. -С. 67–73.
 - 19.“Бобурнома”даги “вакт” тушунчасини ифодаловчи лексемалар хақида //Илм сарчашмалари.-Урганч, 2008.-№3.-Б.97–100.
 - 20.Холманова З.“Бобурнома”даги айрим сўзларнинг тарихий-этимологик таҳлили // Мозийдан садо.-Тошкент, 2008. - №4(40).-Б.42–43; Историо – этимологический анализ отдельных слов в “Бобурнаме” // Эхо Истории.-Ташкент, 2008. -№4(40), -Б. 43–44; The historical etymological analysis of separate words in “Baburname” // Echo of history.-Tashkent, 2008. -№ 4 (40). -Б. 44–45;
 - 21.Kholmanova Z. “Baburname” as an encyclopedic source // Илм сарчашмалари.-Урганч, 2009. № 2. -Б. 82–84.
 - 22.Холманова З. “Бобурнома”-туркий лексемаларнинг семантик имкониятлари мужассамланган комус // Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тугган ўрни. -Тошкент: Фан, 2008. -Б.50–52 / Babur and Baburids in the history of world culture // “Boburnoma” is an encyclopedia which presents the semantic means of Turkic lexemes.-Tashkent, 2008. - p.107–110.
 - 23.”Бобурнома”да арабча лексемалар //Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 2009.-№3.-Б.77–81.
- II. Илмий тўпламлардаги мақолалар**
- 24.Холманова З. “Бобурнома”даги айрим лексемаларнинг семантик кўлами //Тилшуносликнинг долзарб масалалари. I.-Тошкент, 2002. -Б. 92–95.

25. Холманова З. "Бобурнома"даги айрим туркий сўзлар изохи // Илмий мақолалар тўплами. - Тошкент, 2002. - Б. 61-64.
26. Холманова З. "Бобурнома" тилининг комусий табиати // Филология янги юзйилликда: фаннинг тугун ва ечимлари. - Тошкент, 2003. - Б. 132-134.
27. Холманова З. "Бобурнома" асарининг айрим тил хусусиятларини ўрганиш // Ўзбек тили таълим жараёнида миллий истиқлол ғоясини синдириш масалалари. Илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент, 2003. - Б. 117-118.
28. Холманова З. "Бобурнома"да шахс сийратини акс эттирувчи лексемалар // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. II. - Тошкент, 2004. - Б. 132-137.
29. Холманова З. Лексема семантикасида магннинг ўрни // Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги. - Тошкент, 2004. - Б. 105-107.
30. Холманова З. "Бобурнома"даги айрим лексемаларнинг функционал-семантик хусусиятлари // ЎЗМУ ёш талқикотчилари илмий ишлари. - Тошкент, 2004. - Б. 186-188.
31. Холманова З. "Бобурнома"да туркий тилларга хос фонетик ва морфологик жараёнлар ифодаси // Туркий тилларнинг фонологияси ҳам морфологияси ахмийетли маселелери. - Нөкеси, 2005. - Б. 47-50.
32. Холманова З. "Бобурнома" лексикасида аёл багрикенглиги, меҳмуруввати ифодаси // Ёш авлодни багрикенглик тоғлари асосида тарбиялашда хотин-қизларнинг ўрни. Илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент, 2006. - Б. 30-34.
33. Холманова З. "Бобурнома"даги қариндошлик-яқинлик терминлари // Ўзбек тилшунослиги масалалари. - Тошкент, 2006. - Б. 63-66.
34. Холманова З. "Бобурнома" яратилган давр эски ўзбек адабий тилининг диалектал асоси масаласи // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. III. - Тошкент, 2006. - Б. 119-122.
35. Холманова З. Ўзбек тили лексикаси тараққиётини ёритишда "Бобурнома"да қўлланган зоонимларнинг ўрни // Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. - Тошкент, 2007. - Б. 101-103.
36. Холманова З. Лексема семалари ўртасидаги градуонимик муносабат ҳақида // Тошкент вилояти давлат педагогика институти педагог-ҳодимларининг анъанавий илмий-назарий ва услубий анжумани маърузалари. - Ангрэн, 2007. - Б. 315-319.
37. Холманова З. "Бобурнома" лексикасининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллар // Аспирант, докторант ва талқикотчиларнинг Республика илмий амалий анжумани маърузалар тўплами. - Тошкент, 2007. - Б. 69-70.
38. Холманова З. "Бобурнома" лексикасидаги синонимларнинг семантик хусусиятлари // Истиқлол ва тил. Олий таълим муассасалариаро илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент, 2007. - Б. 32-34.
39. Холманова З. Язык "Бабураме"-ценный образец староузбекского языка // Қазақ тили ғасырлар тоғысында: теориясы, тарихы, және казіргі жайы: казакский язык на стыке веков: теория, история и современное состояние. - Алматы: Арыс, 2007. - С. 539-542.

40. "Бобурнома"даги лексемаларни семантик тахлил қилиш намуналари // Услубшунослик ва фразеологиянинг долзарб муаммолари. - Самарқанд, 2007. - Б. 123-126.

41. Холманова З. "Бобурнома"даги айрим топонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари // Олима аёлларнинг фан-техника тараққиётда тутган ўрни. Илмий амалий анжуман материаллари. - Тошкент, 2008. - Б. 203-208.

42. Холманова З. "Бобурнома"даги айрим мўўулча ўзлашмалар ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. II. - Тошкент, 2008. - Б. 83-84.

43. Холманова З. "Бобурнома"-туркий лексемаларнинг семантик имкомилари мужассамланган комус // Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий анжуман материаллари. - Тошкент: Фан, 2008. - Б. 50-52.

"Boburnoma" is an encyclopedia which presents the semantic means of Turkic lexemes // Babur and Baburids in the history of world culture. - Tashkent, 2008. P. 107-110.

44. Холманова З. "Бобурнома"даги афғонча сўзлар // Ўзбек тилшунослиги XXI асрда. - Қарши, 2008. - Б. 112-114.

45. Холманова З. "Бобурнома"даги антропонимларни семантик тахлил қилиш усуллари ҳақида // Раҳматулла Қўнғуровнинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. - Самарқанд, 2008. - Б. 55-58.

46. Холманова З. "Бобурнома"даги окказионализмлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. IV. - Тошкент, 2008. - Б. 120-126.

47. Холманова З. "Бобурнома"даги айрим қадимги туркий сўзлар семантикаси. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. III. - Тошкент, 2009. - Б. 52-55.

48. Холманова З. "Бобурнома"даги айрим туркий сўзлар семантикаси // Туркшунослик талқикотлари. I китоб. - Тошкент, 2009. - Б. 72-80.

Диссертация юзасидан эълон қилинган монография ҳақидаги тақрирлар:

1. Қодиров М. "Бобурнома" лексикаси талқики // Таълим технологиялари. - Тошкент, 2007. - Б. 32.

2. Раҳматуллаев Ш. "Бобурнома" лексикасининг тахлили // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. - Тошкент, 2008. - №1. - Б. 133-134.

3. Маҳмудов Қ., Омонов Қ. "Бобурнома"нинг лексик бойлиги ёритилган талқикот // Тил ва адабиёт таълими. - Тошкент, 2008. - №2. - Б. 85-88.

Филология фанлари доктори илмий даражасига талабгор Холманова Зулхумор Турдиевнанинг 10.02.01-ўзбек тили ихтисослиги бўйича «“Бобурнома” лексикаси тадқиқи» мавзусидаги диссертацияси

РЕЗЮМЕ СИ

Таянч сўзлар: семантик майдон, компонент тахлил, синонимик парадигма, градуонимия (маъновий даражаланиш), структур-грамматик, услубий-семантик хусусиятлар, маъно кўчиши.

Тадқиқот объект: “Бобурнома”нинг 1960 йилдаги нашри.

Ишнинг мақсади: “Бобурнома” лексикасини лингвостатистик, тарихий-этимологик тахлил этиш, функционал-семантик, услубий хусусиятларини тадқиқ қилиш, Бобурнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритиш, асар матнига хос лексик бирликларни аниқлаш.

Тадқиқот методлари: тавсифлаш, таснифлаш, киёслаш, моделлаштириш, қисмларга ажратиш, дистрибуция, лингвостатистик, компонент тахлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг янгиллиги: тадқиқотда “Бобурнома” лексикаси лингвостатистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик хусусиятларига кўра илк бор монографик планда тадқиқ этилди. Асар лексикасининг ўз қатлам ва ўзлашган қатлам таснифи келтирилди. “Бобурнома” матнига хос, Навоий ва Бобур асарлари учун тузилган лугатлар, ўша даврда яратилган айрим манбаларда учрамайдиган лексик бирликлар ажратилди. Мазкур бирликларнинг асар лексикаси ўзига хослигини таъминлашдаги ўрни тахлил қилинди. Лугатларда келтирилган айрим сўзлар изоҳига аниқлик киритилди. Арабча, форсча-тожикча ўзлашмаларнинг “Бобурнома”даги қўлланиш хусусиятлари, семантик тараққиёти изоҳланди. “Бобурнома” лексикаси семантик майдон таснифи асосида илк бор тадқиқ этилди. Семантик майдон таснифи лексемаларнинг компонент тахлиliga эътибор қаратилди, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар аниқланди. Лексик бирликлар шакл ва маъно муносабатига кўра таснифланди. Асар тилининг ўзига хослигини таъминловчи лингвистик омиллар келтирилди. Тарихий диалектологияга оид сўзлар аниқланди.

Амалий аҳамияти: диссертацияда келтирилган фикрлар, ҳулосалар ўзбек тилининг лексикология, семасиология, лексикография ва терминология соҳалари учун илмий манба сифатида хизмат қилади.

Ишда тарихий ёзма манбалар лексикасини ўрганиш мезонлари белгиланди. Тадқиқот натижалари ўзбек адабий тили тарихи, тарихий лексикология, лексикография ва терминологияга оид дарслик ва қўлланмалар тузишда, методик кўрсатма ва тавсиялар беришда назарий манба вазирасини ўтайди.

Тадқиқот натижаларидан “Бобур асарларининг мукаммал изоҳли лугати”ни яратишда фойдаланиш мумкин.

Таъбиқ этиш даражаси: тадқиқот натижалари асосида ўзбек адабий тили тарихи, туркий тиллар киёсий-тарихий грамматикасига оид махсус курс ва семинарлар ташкил этиш мумкин.

Фойдаланиш соҳаси: филологик тадқиқотлар, мумтоз манбалар лексикаси тадқиқи, тил тарихи, тарихий лексикология, семасиология.

РЕЗЮМЕ

диссертации Холмановой Зулхумор Турдиевны на тему «Исследование лексики “Бабурнаме”» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – узбекский язык.

Ключевые слова: семантическое поле, компонентный анализ, синонимическая парадигма, градуонимия (семантическая градация), структурно-грамматические, стилистическо-семантические особенности, коннотация.

Объект исследования: издание “Бабурнаме” 1960 года

Цель исследования: лингвостатистическое, историко-этимологическое, функционально-семантическое, стилистическое исследование лексики “Бабурнаме”, лингвистическая, научно-практическая, историческая, историко-просветительская ценность произведения. А также освещение мастерства и использования слова писателем. Определение лексем свойственных только этому произведению.

Метод исследования: применены методы – классифицирования, сопоставления, моделирования, дистрибуции, а также лингвостатистический метод исследования, описательный метод, метод деления на части и компонентный анализ.

Полученные результаты и их новизна. В диссертации лексика “Бабурнаме” впервые исследована в монографическом плане по лингвостатистическим, историко-этимологическим, функционально-семантическим особенностям. В работе приведена классификация исконого и заимствованного пласта. Раскрыты семантические, функционально-стилистические особенности тюркских лексем, отмечено отношение лексики произведения к древнетюркскому литературному языку. Выявлены лексические единицы, свойственные лексике “Бабурнаме”, которые не встречаются в словарях произведений Навои и Бабур, в некоторых источниках того времени. Отмечено особое место этих единиц. Внесены точности к толкованию некоторых слов, которые приведены в словарях к произведению Бабур. Особое внимание обращено на использование в произведении некоторых арабских, персидско-таджикских заимствований, а также их семантического развития.

Лексика “Бабурнаме” впервые анализирована на основе классификации семантического поля. В классификации семантического поля обращено внимание на компонентный анализ лексем, различены объединяющие и отличающиеся семы. Лексические единицы классифицированы по форме и значению. Выявлены лингвистические факторы, которое определяют своеобразность языка “Бабурнаме”. Определены слова, которые относятся к исторической диалектологии.

Практическая значимость. Приведенные результаты могут послужить научным источником в таких дисциплинах как, терминология, лексикография, семасиология и лексикология. Даны принципы изучения лексики исторических письменных источников. Результаты исследования можно использовать в составлении учебников и пособий, методических указателей по истории узбекского литературного языка, исторической лексикологии, лексикографии и терминологии. На основе результатов можно составить полный толковый словарь произведений Бабур.

Степень внедрения: на основе результатов исследования можно организовать спецкурсы и семинары по истории узбекского литературного языка и сравнительно – исторической грамматике тюркских языков.

Область применения: филологические исследования, исследование классических письменных источников, история языка, историческая лексикология, семасиология.

RESUME

Thesis of Kholmonova Zulkhumor Turdievna on the scientific degree competition of the doctor of philological sciences on speciality 10.02.01 - the Uzbek language. The subject: «Investigation of the lexics of "Baburname"».

Key words: semantic field, component analysis, synonymous paradigms, semantic gradation, structural-grammatical peculiarities, stylistic-semantic peculiarities connotation.

Subjects of research: "Baburname" published in 1960 by P.Shamsiyev, S.Mirzayev.

Purpose of work: statistic, historical - etymological, functional - semantic, stylistic investigation of the lexics of "Baburname"; linguistic, scientific - practical, historical, historical - enlightening value of the work, as well as enlightening the author's skills of using words, definition of lexemes which are not seen in Navoi and Babur works and also in some other sources of that time. Special place of these units been pointed out at peculiar to only this work.

Methods of research: there have been used the methods: classifying, comparison, modelling, distribution, as well as the statistic and descriptive methods of investigation, method of dividing into parts and component analysis.

The results obtained and their novelty: for the first time the lexics of "Baburname" has been studied on statistic, historical - etymological, functional - semantic peculiarities in monographic background. There has been carried on classification of original and borrowed layers. There have revealed the semantic, functional - stylistic peculiarities of turkic lexemes, there has been pointed out the relation of the work's lexics to the ancient - turkic literary language. There have been discovered the lexical units proper to "Baburname" lexics and which are not seen in Navoi's and Babur's works and also in some other sources of that time. Special place of these units has been pointed out. There were made accuracy of interpretation of some words, which were brought in the vocabulary of Babur's works. Spual attention is paid to use of some arab, persian-tajic borrowings in the work, and also their semantic development.

The of "Baburname" has been analyzed on the basis of the classification of the semantic field for the first time, where special attention is paid to component analysis of the lexemes, differed the uniting and distinguishing senses, as well as the lexical units have been classified according to the form and meaning. There have been detected the linguistic factors, which define the peculiarities of the language of "Baburname", also the words which belong to historical lexicology.

Practical value: The achieved results may serve as a scientific source in such subjects, as terminology, lexicography, semasiology and lexicology. There have been defined the principles of studying the lexics of historic manuscripts. The results of the research can be used in creating manuals and text-books, methodological directories in history of the uzbek literary language, historical lexicology, lexicography and terminology. The may be created a full mono-dictionary of Babur's works.

Degree of embed and economic effectivity: there may be organized special courses and seminars in history of uzbek literary language and comparative - historical grammar of turkic languages.

Field of application: philological investigation, studying classic resources, history of the language, historical lexicology and semasiology.

Босилга рухсат этили: 15.07.2009, Ҳажми 3,25 босма табок.
Бичими 60×84 1/16. Алади 100 нуска. Буюртма 248.
М.У.лутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
босмахонасида чоп этилди.